

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка

Кафедра історії, правознавства та
методики навчання

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА
Тема: ГОЛОДОМОР НА СУМЩИНІ
ТА МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ

Виконав:

Худайбердієв Сохбет

Спеціальність 014 Середня освіта

Предметна спеціальність

014.03 Середня освіта (Історія)

Освітня програма

Середня освіта (Історія)

Науковий керівник:

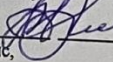
кандидат філософських наук, доцент

Артюх В'ячеслав Олексійович

Допущено до захисту

«18» листопада 2024 р.

Завідувач кафедри

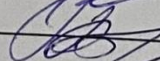
 Олена ЧУМАЧЕНКО
(підпис, ініціали, прізвище)

Дата захисту: «07» грудня 2024р.

Кількість балів: 74

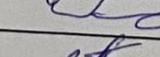
Оцінка: ECTS C

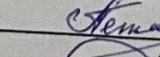
Підписи членів ЕК:

 Маринченко Е.О.

 Грищенко А.П.

 Чумаченко О.А.

 Красницький В.М.

 Артемченко М.М.

Глухів 2024

АНОТАЦІЯ

Магістерська робота присвячена вивченню методики викладання теми Голодомору 1932-1933 років на Сумщині в шкільному курсі історії. Перший розділ роботи розглядає теоретичні аспекти поняття «Голодомор», висвітлює особливості цієї трагедії на Сумщині та аналізує дослідження науковців у цьому контексті. Другий розділ включає методичні аспекти викладання теми, проводить аналіз програм шкільного курсу історії, розглядає сучасні методи та прийоми подання матеріалу, а також надає розробку конспекту уроку. У третьому розділі подано рекомендації щодо підготовки учнів до засвоєння інформації про Голодомор, використання джерел та додаткових матеріалів.

Ключові слова: Голодомор, Сумщина, методика, історія, школа, викладання.

ABSTRACT

The master's thesis is devoted to the study of the methodology of teaching the topic of the Holodomor of 1932-1933 in the Sumy region in the school history course. The first section of the work considers the theoretical aspects of the concept of "Holodomor", highlights the features of this tragedy in the Sumy region and analyzes the research of scientists in this context. The second section includes methodological aspects of teaching the topic, analyzes the programs of the school history course, considers modern methods and techniques of presenting the material, and also provides the development of a lesson outline. The third section provides recommendations for preparing students to assimilate information about the Holodomor, the use of sources and additional materials.

Keywords: Holodomor, Sumy region, methodology, history, school, teaching.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ АНАЛІЗУ ПОНЯТТЯ ГОЛОДОМОР.....	9
1.1. Аналіз поняття «Голодомор» у контексті шкільного матеріалу.....	9
1.2. Історичний аспект Голодомору на Сумщині.....	16
1.3. Голодомор на Сумщині в дослідженнях науковців.....	22
Висновок до 1-го розділу.....	30
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ВИСВІТЛЕННЯ ГОЛОДОМОРУ НА СУМЩИНІ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ.....	31
2.1. Аналіз програм та специфіки шкільного курсу історії.....	31
2.2. Сучасні методи та прийоми подання теми Голодомору на Сумщині.....	40
2.3. Конспект уроку «Голодомор на Сумщині».....	49
Висновок до 2-го розділу.....	63
РОЗДІЛ 3. РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ ГОЛОДОМОРУ НА СУМЩИНІ.....	65
3.1. Підготовка учнів до засвоєння матеріалу про Голодомор на Сумщині...	65
3.1. Джерела для учнів про Голодомор на Сумщині.....	70
Висновок до 3-го розділу.....	75
ВИСНОВКИ.....	76
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	79

ВСТУП

Актуальність дослідження. На початку ХХІ століття в гуманітарній сфері спостерігається зростання наукового та суспільного інтересу до проблем політики пам'яті. Це обумовлено значними історичними подіями, такими як розпад Радянського Союзу та проголошення незалежності України. Усвідомлення важливості історичної пам'яті як основи національної ідентичності призвело до активізації досліджень у цій галузі. Одним із ключових аспектів української історичної пам'яті є Голодомор 1932-1933 років, який залишив глибокий слід у свідомості українського народу. Викладання цієї трагедії в школах є надзвичайно важливим для формування національної свідомості молодого покоління.

Актуальність теми методики викладання Голодомору на Сумщині зумовлена декількома чинниками. По-перше, Сумщина, як один із регіонів, що зазнав значних втрат під час Голодомору, має унікальний історичний досвід, який варто зберегти та передати майбутнім поколінням. По-друге, сучасні освітні програми потребують оновлення та вдосконалення методичних підходів до викладання складних і трагічних історичних подій. Це необхідно для того, щоб учні могли краще зрозуміти масштаби трагедії, її причини та наслідки.

Методика викладання Голодомору повинна включати використання різноманітних джерел інформації, таких як архівні документи, свідчення очевидців, наукові дослідження та художні твори. Викладання має бути інтерактивним, залучати учнів до активного обговорення та аналізу матеріалів. Особливу увагу слід приділити місцевій історії, зокрема подіям, що відбувалися на Сумщині, оскільки це допоможе учням краще зрозуміти вплив Голодомору на їхній регіон та громаду.

Крім того, важливою складовою методики є формування критичного мислення та навичок аналізу історичних подій. Учні повинні вміти самостійно оцінювати джерела інформації, виявляти упередженість та фальсифікації, а також розуміти значення історичної пам'яті для сучасного

суспільства. Викладання Голодомору має сприяти розвитку у школярів почуття співчуття, розуміння важливості збереження історичної правди та необхідності запобігання подібним трагедіям у майбутньому.

Дослідження методики викладання Голодомору на Сумщині є важливим завданням сучасної педагогіки та історичної науки. Це дослідження допоможе вдосконалити освітні програми, сприятиме збереженню історичної пам'яті та формуванню національної свідомості молодого покоління українців

Об'єктом кваліфікаційної роботи є феномен Голодомору 1932–1933 років.

Предметом даної роботи є особливості Голодомору на Сумщині та подання цієї тем на уроці історії.

Виходячи із поставленої мети, необхідно вирішити наступні дослідницькі **завдання**:

1. Вивчити та узагальнити визначення поняття «голодомор» з акцентом на його представлення в шкільних підручниках та освітніх програмах.

2. Дослідити, як термін «голодомор» використовується у шкільному матеріалі, та проаналізувати різні підходи до його викладання.

3. Описати регіональні особливості голодомору на Сумщині, звертаючи увагу на соціально-економічні та політичні умови, що призвели до трагедії.

4. Зібрати та узагальнити наукові дослідження про голодомор на Сумщині, визначивши основні теми та підходи, які використовуються вченими.

5. Дослідити чинні програми з історії України для середньої школи, визначивши місце теми голодомору в них.

6. Вивчити специфіку подання матеріалу про голодомор на Сумщині в шкільних курсах історії, включаючи підручники та навчальні посібники.

7. Описати сучасні методи та прийоми викладання теми голодомору на Сумщині, які використовуються в навчальних закладах.

8. Розробити детальний конспект уроку з історії на тему «Голодомор на Сумщині», включаючи план уроку, необхідні матеріали та методичні рекомендації.

9. Розробити методичні рекомендації для вчителів щодо підготовки учнів до вивчення теми голодомору на Сумщині.

10. Визначити перспективи подальших досліджень та впровадження нових методичних підходів до викладання цієї теми.

Методи дослідження. У роботі використано комплексний підхід, що включає аналіз літератури та документів, порівняння різних підходів до викладання, дослідження історико-генетичних аспектів, системний підхід до вивчення Голодомору як соціально-історичного феномена, моделювання навчальних матеріалів та узагальнення результатів. Це дозволило забезпечити всебічне розуміння теми та розробити ефективні методичні рекомендації для викладання історії Голодомору на Сумщині.

Наукова новизна магістерської роботи полягає в комплексному підході до дослідження методики викладання теми Голодомору 1932-1933 років на Сумщині в шкільному курсі історії, що включає аналіз теоретичних аспектів, розробку сучасних методичних підходів та рекомендацій для вчителів.

Теоретичне значення магістерської роботи полягає в глибокому аналізі поняття Голодомору в контексті шкільного матеріалу, визначенні регіональних особливостей Голодомору на Сумщині та систематизації наукових досліджень з цієї теми. Робота розширює розуміння Голодомору як історичного феномену, сприяє вдосконаленню методологічних підходів до його вивчення та висвітлює роль історичної пам'яті у формуванні національної ідентичності.

Практичне значення магістерської роботи полягає в розробці та впровадженні ефективних методичних підходів до викладання теми Голодомору 1932-1933 років на Сумщині в шкільному курсі історії. Результати дослідження можуть бути використані як в освітньому процесі, так і в підготовці навчальних матеріалів та методичних рекомендацій для вчителів. У процесі роботи створено конспект уроку з історії на тему «Голодомор на Сумщині», який стане в нагоді вчителям для проведення занять. Конспект включає план уроку, необхідні матеріали та методичні рекомендації. Навчальні матеріали, що включають архівні документи, свідчення очевидців, наукові дослідження та художні твори, можуть використовуватися для доповнення курсу історії.

Розроблені методичні рекомендації допоможуть вчителям у підготовці учнів до вивчення теми Голодомору на Сумщині, створюючи психологічно комфортне середовище під час обговорення складних та емоційно важких тем. Запропоновані сучасні методи та прийоми подання матеріалу сприятимуть активному залученню учнів до навчального процесу, розвитку критичного мислення та навичок аналізу історичних подій. Результати дослідження можуть слугувати вдосконаленню освітніх програм з історії України, зокрема для оновлення змісту підручників та навчальних посібників, включаючи регіональні особливості Голодомору. Розроблені методичні підходи можуть бути інтегровані в програми підготовки та підвищення кваліфікації вчителів, що сприятиме підвищенню якості викладання історії в школах.

Використання розроблених методичних підходів та навчальних матеріалів сприятиме збереженню історичної пам'яті про Голодомор на Сумщині, формуванню національної свідомості та патріотизму серед учнів. Результати дослідження можуть використовуватися для організації заходів з вшанування пам'яті жертв Голодомору, проведення тематичних уроків, виставок, науково-практичних конференцій та інших заходів.

Апробація результатів дослідження була здійснена на науковопрактичних конференціях студентів, аспірантів і молодих учених «Молода наука» у 2024 році.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається із вступу, 3 розділів, 8 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (83 найменування). Обсяг роботи становить 85 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ АНАЛІЗУ ПОНЯТТЯ ГОЛОДОМОР

1.1. Аналіз поняття «Голодомор» у контексті шкільного матеріалу

Голодомор 1932-1933 років є одним із найстрашніших злочинів в історії людства та трагічною сторінкою української історії. Це був навмисний акт геноциду, скоєний керівництвом Радянського Союзу на чолі з Йосифом Сталіним. Метою цього геноциду було знищення українського народу через штучно створений масовий голод.

В. Щербатюк стверджує, що основною метою Голодомору було придушення українського національного руху та знищення будь-яких намагань українців збудувати самостійну і незалежну від Москви державу. Після успішного визвольного руху 1917-1921 років, який мав на меті відновлення української незалежності, радянська влада побачила в українському народі серйозну загрозу своєму режиму. Українські селяни, які становили більшість населення, були основною соціальною групою, що могла чинити опір колективізації та іншим репресивним заходам [82, с. 125].

В. Улянич вважає, що подвійний слов'янський іменник «голодоморъ» складений з коренів «голодь» і «моръ», що означає «мор, викликаний голодом», «страждання від голоду», «голодування». Слово «голод» вказує на відсутність їжі та нестачу харчів, тоді як «мор» означає масову смерть, мор від хвороб чи інших причин. Тому, об'єднання цих двох коренів у терміні «голодомор» наочно відображає трагічну реальність масового голоду, що призводить до загибелі великої кількості людей [79, с. 14].

Вперше термін «голодомор» згадується 17 серпня 1933 року в чеському часописі «Večerník P.L.», який розмістив інформацію під заголовком «Hladomor v SSSR». Цей чеський термін «hladomor» перекладається з чеської як «голодомор», що підтверджує використання слова для опису масового голоду в Радянському Союзі [79, с. 14].

Таким чином, термін «голодомор» не лише лінгвістично об'єднує поняття голоду і масової смерті, але й історично відображає специфічний

період в історії, коли штучно створений голод призвів до масового винищення українців у 1932-1933 роках. Цей термін має глибоке значення і використовується для позначення однієї з найтрагічніших подій в історії України.

П. Ящук висуває думку, що визначення злочину геноциду в міжнародному праві було надано у статті II Конвенції ООН 1948 року про запобігання злочину геноциду і покарання за нього. Термін «геноцид» ввів науковець єврейського походження Рафал Лемкін. Він був першим фахівцем в галузі міжнародного права, хто визначив злочини сталінського комуністичного режиму проти українців як геноцид та проаналізував його в контексті міжнародного права [83, с. 221].

Геноцид визначається як дії, що чиняться з наміром знищити, цілком або частково, яку-небудь національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку шляхом:

- 1) Вбивства членів такої групи.
- 2) Заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або розумового розладу членам такої групи.
- 3) Навмисного створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на цілковите або часткове фізичне винищення її.
- 4) Запровадження заходів, розрахованих на запобігання народженню дітей у середовищі такої групи.
- 5) Насильницької передачі дітей з однієї групи людей в іншу [69, с. 222].

Б. Хорошун був одним із провідних експертів, які аналізували Голодомор в Україні як акт геноциду, вказуючи на те, що дії сталінського режиму відповідали критеріям, зазначеним у Конвенції про геноцид. Він аргументував, що штучний голод був спрямований на знищення українського народу як етнічної групи шляхом навмисного створення життєвих умов, що призводили до масового голоду і смертей [80, с. 32].

Б. Хорошун також наголошував на комплексності дій радянської влади, які включали не лише фізичне винищення українців, але й культурний геноцид, зокрема, руйнування української інтелігенції, церков та традицій. Він вважав, що такі систематичні репресії мали на меті знищення національної ідентичності українців, що є ключовим аспектом поняття геноциду [80, с. 33].

Таким чином, визначення геноциду в міжнародному праві, яке включає фізичне знищення, нанесення шкоди здоров'ю, створення нестерпних умов життя та руйнування культурної ідентичності, повністю відображає злочини, скоєні сталінським режимом проти українського народу під час Голодомору.

Варто зазначити, що тема голодомору в шкільному курсі вивчається у 5, 10, 11 класах. Вивчення голодомору в шкільному курсі історії відіграє значну роль у формуванні свідомості молодого покоління та розвитку їх критичного мислення. Ця трагічна подія стала символом тоталітарного режиму і її розгляд не лише допомагає висвітлити жахливі наслідки політичних рішень, а й спонукає до глибокого аналізу суспільного контексту, моральних та етичних питань.

Перш за все, вивчення Голодомору в школі ставить перед собою завдання осмислення страждань звичайних людей, які стали жертвами політичних репресій. Це допомагає учням зрозуміти, як ідеологія та владні структури можуть перетворювати життя людей на інструмент власних цілей, нехтуючи гуманітарними цінностями. Крім цього, вивчення цієї теми стимулює розвиток критичного мислення учнів. Вчитель має звертати увагу на аналіз різноманітних джерел інформації, вчення учнів робити висновки на основі фактів та доводів, а не лише погоджуватися з односторонніми тлумаченнями. По-третє, вивчення голодомору допомагає учням розуміти важливість збереження історичної пам'яті та пошук власної ідентичності. Це не лише вивчення минулого, а й спроба з'ясувати власне місце в суспільстві, зрозуміти, які принципи та цінності необхідно захищати та підтримувати у сучасному світі [80, с. 32].

В українських школах вивчення теми голодомору розпочинається ще на ранніх ступенях освіти, щоб дати учням загальне уявлення про цю трагічну подію і відповідні історичні контексти. На рівні пропедевтичного курсу історії для п'ятого класу зазначається лише один пункт про Голодомор, який включає в себе оповідання «Червона мітла». Це створює перший контакт учнів з цією темою через призму літературного твору, який ілюструє долю селян під час колективізації, а також пояснює, які наслідки мала ця політика на сільське населення. Згадування про події 1932–1933 років на такому етапі має на меті відкрити учням деякі аспекти Голодомору і зацікавити їх у подальшому вивченні цієї теми. Однак, враховуючи вікові особливості учнів та обмеженість часу на вивчення, детальний розгляд подій обмежується лише деякими аспектами [36].

Десятий клас вже передбачає більш глибоке вивчення теми голодомору, де учні отримують більш повну картину подій та їх наслідків. Вивчення на цьому етапі включає аналіз причин та наслідків Голодомору, вивчення суспільного контексту та реакції міжнародної спільноти. Такий підхід сприяє глибшому розумінню історичних процесів та їх впливу на життя людей.

Обсяг вивчення голодомору в шкільних програмах залежить від специфіки програми десятих класів. Якщо урок історії заплановано один раз на тиждень, то обговорення Голодомору зводиться до контексту колективізації. Але у випадку, коли відведено дві години на цю тему, вона виокремлюється в окремий урок. Під час цього уроку вчителі повинні охопити весь спектр інформації: від причин голодомору та дій сталінського режиму до наслідків «розкуркулення».

У своїй роботі вчителі стараються дотримуватися певної обережності, уникаючи подачі матеріалу, який може травмувати дитячу психіку. Вони надають необхідну інформацію, утім, утримуються від докладного опису жорстоких подій. Це здійснюється з розумінням, що учні, ставши дорослими, матимуть змогу зануритися в глибокий аналіз та дослідження цієї теми власноруч [76].

У 10 класі Голодомору присвячено один урок історії України в 2 семестрі (у профільних класах може бути передбачено більшу кількість годин на вивчення цієї теми). Що стосується підручників для 10 класу, то тривалий час основ ним був підручник Ф. Г. Турченка. Цей підручник називає сталінську колективізацію розселенням і закріпаченням селянства, що абсолютно відповідає дійсності [78, с. 278].

Щодо жертв Голодомору, у підручнику зазначено наступне: «Дослідження Голодомору 1932–1933 рр. в Україні розпочалося наприкінці 80-х років. Автори наводять різні цифри померлих від голоду, які значно варіюються – від 3,0 до 4,5 мільйонів осіб. Голодомор, штучно створений сталінським керівництвом, був однією з найжахливіших трагедій українського народу за останні кілька століть» [78, с. 282]. Цей уривок підкреслює, що вивчення Голодомору як історичної події почалося відносно недавно, лише наприкінці 1980-х років. Відтоді дослідники намагалися оцінити масштаби трагедії, проте кількість жертв залишається предметом дискусій, оскільки різні автори наводять різні цифри, які варіюються від трьох до чотирьох з половиною мільйонів загиблих. Підручник також наголошує на тому, що Голодомор був штучно створений політикою сталінського режиму, що робить його однією з найстрашніших катастроф в історії українського народу.

Підручник С. Кульчицького та Ю. Лебедевої для 10 класу, фактично повторюючи дані попередніх підручників, наводить кількість жертв Голодомору в Україні, наближену до сучасних наукових оцінок. В підручнику зазначено: «У 1933 році внаслідок конфіскації всіх продовольчих запасів від голоду загинуло від 3 до 3,5 мільйонів селян. Повні демографічні втрати в Україні, без урахування Кубані – одного з шести округів Північно-Кавказького краю, де також відбувалася конфіскація всього продовольства, включно зі зниженням народжуваності, викликаним голодомором, сягнули за 1932–1933 роки 5 мільйонів осіб.» Цей підручник уточнює кількість жертв, надаючи дані, які відповідають сучасним дослідженням, що ґрунтуються на

ретельному аналізу демографічних змін. Підрахунки враховують не лише прямі втрати від голоду, але й зниження народжуваності, спричинене умовами Голодомору. Таким чином, підручник підкреслює масштабність трагедії та її катастрофічні наслідки для населення України [55, с. 60].

Задля справедливості слід зазначити, що радянські підручники з історії взагалі не згадували про Голодомор під час колективізації, обмежуючись лише вказівками на певні труднощі у її проведенні. Це можна легко перевірити, звернувшись до будь-якого підручника того часу, наприклад, до видання 1987 року «История Украинской ССР» для 9-10 класів, авторства В. Г. Сарбея і В. Є. Спицького.

Серед сучасних підручників найбільш вдалими вважаються «Історія України» для 10 класу О. К. Струкевича та «Історія України» для 10 класу О. Пометун і Н. Гупана, видання 2018 року. Ці підручники не лише висвітлюють причинно-наслідкові зв'язки та детально описують події, але й надають сучасні оцінки людських втрат, які варіюються від 3 до 7 мільйонів, а іноді навіть до 10 мільйонів осіб [71, с. 158].

Цікава ситуація спостерігається на Заході України, де на уроках історії використовуються навчальні посібники, написані місцевими дослідниками та вчителями. Ці посібники доповнюють зміст офіційних підручників і охоплюють такі теми, як діяльність ОУН-УПА, Голодомор 1932–1933 років та інші важливі питання. Зокрема, школи Львова та Луцька забезпечені такими посібниками. Прикладом є посібник «Історія України: Матеріали до підручника для учнів 10–11 класів», написаний групою авторів, серед яких Богдан Галайко, Віктор Голубко, Олександр Дедик, Роман Коваль, Андрій Козицький, Юрій Михальчишин, Олександр Пагіря, Орест Тучковський, Ігор Федик та Іван Хома. Ці матеріали не тільки розширюють офіційні навчальні програми, але й пропонують учням більш глибоке розуміння історичних подій через локальну перспективу та дослідження місцевих фахівців [36].

Відповідальність за голодомор прямо покладається на «комуністичний режим». Проте слід зазначити, що на той час цей режим був комуністичним

лише за назвою, оскільки робітники і селяни вже не керували радянською державою. У цьому посібнику автори вперше проголошують голод геноцидом українців. Вони пишуть про «штучний голод», а серед його наслідків згадують «постгеноцидний синдром» [36].

Вважаємо, що найважливішим завданням є насамперед «плекати людське начало в дітях». Тоталітаризм не вчить бачити окрему людину, його ідеологія спрямована на придушення індивідуальності і гуманності. Коли люди перестають сприймати інших як особистостей, стають можливими трагедії подібні до Голодомору. Проте існує альтернатива цьому – виховувати в дітях повагу, любов і здатність бачити інших людей такими, якими вони є. Досвід багатьох народів та культур демонструє, що любов і повага до інших є основоположними цінностями, які здатні запобігти жахливим наслідкам, які може спричинити тоталітаризм. Виховуючи ці якості в дітей, ми створюємо основу для суспільства, в якому цінуються права кожної людини, її гідність та життя [36].

Сучасні підручники історії, на відміну від радянських, не оминають тему Голодомору, наголошуючи на тому, що це був злочин не лише сталінського режиму, а й комунізму як ідеології, тим самим прирівнюючи ці поняття. У них акцентується увага на тому, що голод вразив усі території сучасної України. Автори сучасних підручників називають Голодомор геноцидом українського народу і ведуть учнів до цього висновку. Підручники також підкреслюють, що подача матеріалу про Голодомор значною мірою залежить від учителя, його світогляду, емоційності та національної свідомості. У сучасних підручниках не замовчуються болючі для національної історії факти і події, навпаки, вони використовуються як засіб патріотичного виховання молоді. Ці факти та події представлені відверто і без цензури, що дозволяє учням краще зрозуміти складну історію свого народу і зробити власні висновки.

1.2. Історичний аспект Голодомору на Сумщині

Л. Слободян висуває думку, Голодомор — це геноцид української нації, вчинений у 1932–1933 роках. Його здійснило керівництво Радянського Союзу з метою підкорення українців, остаточного знищення українського спротиву режиму та спроб побудови незалежної від Москви Української Держави. У 2006 році Законом України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» цей злочин було визнано геноцидом українського народу. У 2010 році постановою Апеляційного суду міста Києва було доведено геноцидний характер Голодомору та намір таких осіб, як Сталін, Молотов, Каганович, Постишев, Чубар, Хатаєвич, Косіор, знищити частину української нації. Під час цього особливо тяжкого злочину комуністичний тоталітарний режим у 1932–1933 роках знищив мільйони українців, спричинивши одну з найтрагічніших сторінок в історії України [75, с. 44].

Після поділу території України в середині XVII століття між Річчю Посполитою та Московським царством, протягом наступних двох століть українська нація була позбавлена власної державності, що призвело до політичних, економічних, національних та культурних утисків. Росія проводила жорстку колонізацію Лівобережної України. Попри потужну русифікацію, шовінізм та політику ототожнення українців з російським народом, ідентифікуючи Україну як Малоросію, українська національна свідомість не була знищена. Українці гостро відчували свою відмінність від росіян і протягом століть вели безперервну визвольну боротьбу. Лише в 1918 році вдалося створити Українську Державу — Українську Народну Республіку і об'єднати українські території [74, с. 112].

Н. Романець зазначає, що на початку XX століття незалежна Українська Держава проіснувала лише кілька років, зіштовхуючись з постійними зазіханнями та втручаннями у внутрішні справи з боку інших країн. Їй не вдалося закласти та зміцнити фундамент своєї незалежності на міжнародній арені. Після третьої окупації українських земель, які раніше входили до

складу Російської імперії, російські більшовики встановили комуністичний тоталітарний режим за допомогою сили та маріонеткових урядів [73, с. 176].

6 липня 1923 року було утворено Союз Радянських Соціалістичних Республік, до складу якого увійшла й Українська Соціалістична Радянська Республіка. Хоча Союзний договір формально гарантував повну рівноправність республік, на практиці Україною керував Кремль, що обмежувало її суверенітет і незалежність [73, с. 176].

Р. Подкур вважає, що попри відносно короткі періоди державотворення, українська державна традиція мала глибокі історичні корені, які сягали часів Київської Русі. Ця традиція відігравала важливу роль у консолідації нації та зміцненні українського націоналізму. Вона також суперечила ленінській теорії соціалізму, яка передбачала злиття націй в єдиний інтернаціональний союз. Коли російські більшовики окупували територію України, вони відчували потужний опір з боку української національної свідомості [70, с. 32].

Ленін вважав національні рухи і прагнення до національного суверенітету буржуазними явищами, які загрожували єдності та стабільності соціалістичної держави. Тому більшовики активно боролися з такими рухами, бачачи в них загрозу своєму режиму. Українська національна ідентичність ставала значною перешкодою для реалізації ідеї СРСР як єдиного та централізованого державного утворення. Це призвело до постійних конфліктів і напруженості між українськими націоналістами та радянською владою, яка прагнула повної інтеграції України в радянську систему.

Ю. Недужко також підкреслює, що український національний рух мав довгу і багату історію, яка включала в себе не лише Київську Русь, але й періоди Козацької держави, Гетьманщини та спроби створення незалежної держави під час революційних подій початку ХХ століття. Ця історія живила прагнення українців до незалежності та самовизначення, що було несумісним з централізованою моделлю, нав'язаною Москвою. Таким чином, українська сутність та національні прагнення стали значним викликом для існування

СРСР у його початковому форматі, визначеному радянським керівництвом[68, с. 15].

З утвердженням комуністичного режиму в Україні відбулися значні зміни в суспільному, громадсько-політичному та соціально-економічному житті, особливо в традиційному селі. Комуністичний тоталітарний режим насаджував українцям нові звичаї та обряди, примушуючи їх відрікатися від свого минулого і забувати своє походження. Було припинено політику українізації, що раніше сприяла розвитку української мови та культури. Режим розпочав наступ на духовне життя українців, прагнучи викоринити традиційні цінності та замінити їх новими, відповідними ідеології комунізму. Ці зміни включали насильницьку колективізацію сільського господарства, яка руйнувала традиційний спосіб життя селян і призводила до масових репресій та депортацій. Було знищено багато церков і культурних установ, що становили основу духовного життя українського народу. Водночас радянська влада намагалася створити нову радянську ідентичність, впроваджуючи нові святкові обряди і символи, які відображали комуністичні цінності. Це призводило до конфліктів між традиційною культурою і новими радянськими звичаями, які нав'язувалися згори. Загалом, політика комуністичного режиму була спрямована на повне підкорення українського суспільства і знищення його національної ідентичності [68, с. 17].

О. Мовчан висуває думку, що у 1928 році керівництво СРСР оголосило курс на колективізацію — об'єднання індивідуальних приватних селянських господарств у колективні господарства державної власності, відомі як колгоспи. Селянам нараховували певну кількість трудоднів за виконану роботу, за які виплачували натуральним продуктом. Проте оплата була настільки мізерною, що часто селяни не могли прогодувати себе і свої родини. В Україні, де існувало потужне почуття індивідуалізму серед землеробів, впровадження колгоспної системи зустріло значний спротив. Селян примушували вступати до колгоспів шляхом терору та пропагандистської війни проти незгодних. Тих, хто чинив опір, режим

таврував як «куркулів», «буржуазних націоналістів» і «контрреволюціонері» та безжально знищував [64, с. 61].

Колективізація супроводжувалася насильницькими методами, включаючи конфіскацію майна, арешти і депортації. Селян змушували здавати зерно та інші продукти за завищеними нормами, що призводило до голоду. Пропагандистська кампанія малювала колгоспи як передову форму господарювання, але на практиці вони призвели до занепаду сільського господарства та значного зниження рівня життя селян. Насильницьке насадження колгоспної системи мало катастрофічні наслідки для українського села. Сільськогосподарське виробництво різко скоротилося, а численні селянські родини були зруйновані. Ця політика стала одним з факторів, що призвели до масового голоду 1932-1933 років, відомого як Голодомор, під час якого мільйони українців загинули від голоду [64, с. 61].

За словами Ю. Котляра, політика комуністичного тоталітарного режиму викликала сильний опір українського народу. Історики зафіксували близько 4 тисяч масових виступів селян на початку 1930-х років проти колективізації, політики оподаткування, пограбування, терору та насильства. Кремль усвідомлював небезпеку цих бунтів і повстань для існування СРСР. Не бажаючи втратити контроль над Україною, радянський режим розробив план винищення частини української нації, замаскувавши його під плани здачі хліба державі. Цей план передбачав повне вилучення всіх запасів зерна, а потім конфіскацію інших продуктів харчування та майна як штрафи за невиконання плану. Україна була перетворена на територію масового голоду. Радянська влада перекрила всі шляхи до порятунку: лише селянам України та Кубані було заборонено виїжджати до міст, до Росії та Білорусі. Внаслідок цього 22,4 мільйони людей були фізично заблоковані в межах території Голодомору [53, с. 33].

Ця політика мала катастрофічні наслідки. Радянський режим примушував українських селян здавати надмірні обсяги зерна, а невиконання квот призводило до конфіскації всіх продовольчих запасів. Цілеспрямовані

дії влади призвели до масового голоду 1932-1933 років, відомого як Голодомор. Мільйони українців загинули від голоду, оскільки радянський режим систематично позбавляв їх їжі та можливості вижити. Ця трагічна сторінка в історії України стала свідченням жорстокості тоталітарного режиму, який знищував цілі громади для зміцнення своєї влади.

Й. Сталін, який вважав селянство основою національного руху, завдав удару по українських селянах як носіях української традиції, культури та мови. У 1932 році для України було встановлено нереальний до виконання план хлібозаготівель у 356 млн пудів хліба. Для затвердження цього плану до Харкова прибули найближчі соратники Сталіна — Каганович і Молотов, які були добре обізнані про розпал голоду вже в першій половині 1932 року в Україні. Геноцид було організовано і здійснено шляхом узаконення насильницьких дій та масового вбивства українців, що підтверджується близько 400 архівними документами [53, с. 33].

П. Кононенко пише, що на початку 1930-х років політика колективізації в Україні зазнала краху. Селяни масово виходили з колгоспів і забирали своє майно: худобу, інвентар, зароблене збіжжя. Для збереження колгоспів і майна в руках держави режим 7 серпня 1932 року прийняв репресивну постанову, відому в народі як «закон про п'ять колосків». Цей закон передбачав суворі покарання за крадіжку, навіть, невеликих кількостей зерна, що фактично означало криміналізацію голодних селян, які намагалися вижити. Ця постанова стала інструментом масових репресій проти українських селян. Вона дозволяла владі здійснювати жорстокі заходи проти тих, хто намагався врятуватися від голоду, і посилювала контроль над сільським населенням. Наслідком цієї політики стали мільйони загиблих українців, що стало однією з найбільших трагедій в історії України. Голодомор став результатом свідомих дій радянського керівництва, спрямованих на придушення українського національного духу та знищення великої частини українського населення [49, с. 22].

Кремль прийняв рішення, спрямоване на загибель частини українського народу шляхом повного вилучення їхніх продовольчих запасів. 22 січня 1933 року Центральний Комітет ВКП(б) та Раднарком СРСР, підписавши постанову за участю Сталіна і Молотова, вирішили заблокувати українців на території, що страждала від голоду, заборонивши їм виїзд за харчами з Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) та Кубані. Жодна інша адміністративна одиниця СРСР або республіка не випадала під подібне рішення. Сталінський режим відкинув існування голоду в Україні як проблему і відмовився від будь-якої допомоги, запропонованої численними неправлінними організаціями, зокрема українськими спільнотами за кордоном та Міжнародним Червоним Хрестом [38, с. 76].

У весняні місяці 1933 року смертність на Україні досягла катастрофічних рівнів. Пік Голодомору наступив у червні. Щодня масово помирало 28 тисяч осіб, щогодини — 1168, щохвилини — 20. У той час Москва надала Україні насіння для використання у посівах та продовольчі позики. Проте, якщо і харчі доставлялися до сіл, то це стало переважно у формі громадського харчування, доступного лише колгоспникам, які ще могли працювати і жити в польових умовах. У той час, коли у централізованих державних запасах зерна було величезна кількість продуктів і проводився інтенсивний експорт, тоталітарний режим демонстрував вольову вибірковість у використанні цих ресурсів, з метою знищення частини українського народу у визначені терміни [35, с. 73].

Під час вчинення геноциду в 1932–1933 роках, комуністичний режим спричинив смерть мільйонів українців. Хоча точні цифри складно встановити через історичні ускладнення та спроби режиму приховати масштаби злочину. На місцях було наказано не реєструвати реальну кількість смертей. Сьогодні знайдено таємні списки деяких сільських рад, які містять перелік померлих у 1932–1933 роках, які значно перевищують офіційні дані. Ці списки є лише частиною реальної кількості смертей. Записувати причину смерті як «голод» було заборонено, тому акти про смерть часто містили зазначення, такі як «від

тифу», «виснаження», «від старості». У 1934 році всі книги РАЦСів про реєстрацію смертей були передані до спеціального відділу ГПУ. Багато померлих не було обліковано, що призвело до невідомого рівня незареєстрованої смертності, але очевидно, що загинули мільйони [38, с. 77].

Радянський Союз здійснював активну кампанію перед міжнародною спільнотою з метою приховування масового вбивства українців, використовуючи пропаганду та корупцію, щоб запевнити світ, що нічого такого не відбувається. Незважаючи на це, деякі журналісти не піддавалися цій пропаганді й писали правдиві статті. Існують звіти дипломатів та послів, які документували події того часу. Сталінський режим прикладав усі зусилля, щоб забути про масове вбивство мільйонів українців, проте пам'ять народу залишалася незнищеною. Після отримання незалежності України, заборона говорити про Голодомор була скасована, що дозволило розповісти світові про цей трагічний період в історії України.

1.3. Голодомор на Сумщині в дослідженнях науковців

Голодомор 1932-1933 років в Україні став однією з найбільших трагедій ХХ століття, що зачепила мільйони людей. Серед регіонів, які особливо постраждали, була і Сумщина. Аналіз особливостей Голодомору на Сумщині дозволяє глибше зрозуміти масштаби трагедії та її наслідки для місцевого населення.

М. Гуревич пише, що сумська область розташована у північно-східній частині України. Цей регіон характеризується сприятливими кліматичними умовами та багатими на чорноземі землями, що робило його одним з ключових сільськогосподарських центрів України. Традиційно, Сумщина була відомою високими врожайми зернових культур, зокрема пшениці та жита, а також розвинутим тваринництвом [25, с. 18].

У кінці 1920-х років радянська влада почала активно впроваджувати політику колективізації, яка полягала у створенні колгоспів (колективних господарств) і вилученні землі у приватних селян. Цей процес

супроводжувався насильницькими заходами та конфіскацією майна. На Сумщині, як і в інших регіонах, політика колективізації призвела до ліквідації куркульства (забезпечених селян), які були оголошені «ворогами народу» і зазнали репресій.

Однією з головних причин Голодомору на Сумщині стало виконання надмірних планів хлібозаготівель, встановлених радянською владою. У 1932-1933 роках плани були значно завищені і вимагали від колгоспів та індивідуальних селян здавати державі величезну кількість зерна та інших сільськогосподарських продуктів. Ці плани не враховували реальні можливості селян та фактичні врожаї, що часто були нижчими через погані погодні умови або інші фактори [22 с. 120].

М. Джеймс відзначає, що збирання врожаю та його здача державі проходили під жорстким контролем партійних органів та каральних структур. Сільські господарства, зокрема колгоспи, змушували здавати майже весь зібраний врожай. У багатьох випадках зерно вилучали прямо з полів або комор. Спеціальні загони, так звані «буксирні бригади», займалися конфіскацією продовольства, включаючи насіння для посіву на наступний рік та навіть їстівні запаси селянських родин. Ситуація, коли селяни залишалися без продовольства, стала масовим явищем. Відсутність можливості залишити собі достатню кількість зерна та інших продуктів для виживання призводила до голоду. Селяни намагалися приховувати частину врожаю, але це було небезпечно, оскільки виявлення прихованих запасів могло призвести до жорстоких репресій. У багатьох селах після конфіскацій не залишалося жодних їстівних ресурсів [29, с. 189].

В. Данилов стверджує, що через відсутність вільного розпорядження виробленими продуктами запаси їжі швидко виснажувалися. Навіть ті селяни, які намагалися зробити запаси, не мали змоги довго зберігати їжу, оскільки будь-які приховані продукти могли бути конфісковані. Постійні вилучення та відсутність можливості поповнити запаси створювали критичну ситуацію, коли навіть невелика кількість їжі, що залишалася, швидко

закінчувалася. Ті селяни та колгоспи на Сумщині, які не могли виконати непомірні плани хлібозаготівель, піддавалися жорстоким репресіям з боку радянської влади. Влада розглядала невиконання цих планів як саботаж або «контрреволюційну діяльність», що потребувало негайних і суворих заходів покарання [18 с. 19].

Однією з найпоширеніших форм покарання були арешти. Селяни та керівники колгоспів, які не виконували плани хлібозаготівель, часто арештовувалися органами НКВС (Народний комісаріат внутрішніх справ). Арештованих звинувачували в антирадянській діяльності, саботажі або розкраданні соціалістичної власності. Окрім арештів, часто застосовували депортації. Селян примусово виселяли з рідних місць і відправляли в віддалені райони Радянського Союзу, як Сибір або Казахстан, де вони були змушені працювати в умовах суворого клімату та важкої фізичної праці. Ці депортації часто ставали смертним вироком для депортованих через складні умови життя та праці. Частина тих, хто не виконував планів, відправляли на примусову працю в трудові табори. В таборах умови були надзвичайно важкими: голод, хвороби, важка фізична праця та відсутність належної медичної допомоги призводили до високої смертності серед ув'язнених [25, с. 24].

У Сумах, як і в інших великих містах, голод не був таким гострим, як у селах. Робітники, хоч і недоїдали, проте мали доступ до карток на харчування, що дозволяло їм отримати мінімальну кількість калорій для виживання. Міста також мали продуктові ринки та магазини, де за втридорога можна було купити трохи продуктів. Тому для голодних громадян місто стало символом надії на отримання хоч якогось «кусня хліба», який міг врятувати життя.

Незважаючи на міліцейські кордони, які стояли перед містом, багато українців, у тому числі з дітьми, намагалися в нього потрапити за будь-яку ціну. Неспростовні статистичні дані свідчать про безперервний потік змучених від тривалого недоїдання і хвороб людей, що тягнувся до Сум з

усіх куточків не лише Сумської області, а й інших регіонів України. У роки Голодомору в Сумах та інших містах української РСР встановлювалися раціони харчування, які відрізнялися в залежності від соціального статусу. Наприклад, пересічним громадянам видавалися картки на отримання обмеженої кількості продуктів – приблизно 300 грамів кукурудзяного хліба та 200 грамів борошна на день. Робітникам, які працювали на заводах, видавали трошки більше – приблизно 600 грамів хліба та 500 грамів борошна на день[35, с. 73].

Крім того, на заводах працівникам надавали обіди у заводській їдальні. Вони зазвичай склалися зі супу та другої страви. На відміну від робітників, інженерам мали можливість відвідувати окрему їдальню, де їх годували краще. Урядовці, парткомівці, міліціонери та залізничники отримували продуктові набори, відомі як «пайки», які включали 800 грамів хліба на день та 4,4 кілограма м'яса на місяць. Такі привілеї дозволяли їхнім родинам уникнути голоду.

У школах та вишах заняття продовжувалися, проте учні та студенти часто стикалися з недостатнім харчуванням. Студентам у студентських їдальнях можна було отримати лише порожню юшку, яка не завжди задовольняла голод, інколи призводячи до втрати свідомості під час лекцій. Наприкінці 1932 року в місті Суми був встановлений режим продажу комерційного хліба за підвищеними цінами, що дозволяло купити хліб без карток, але ціни були високими. На черги за цим хлібом люди виходили вже з вечора, і ті, хто успішно отримували його, здебільшого теж втрачали можливість зробити це знову [35, с. 73].

У 1933 році у Сумах та інших містах української РСР з'явилися так звані Торгзіни, які мали за мету забезпечити населення продовольством. Полиці цих крамниць буквально прогиналися від ковбас, шинки, масла, борошна, цукру та різних круп. У Сумах Торгзін розміщувався у центральних районах міста, привертаючи увагу голодних мешканців.

Б. Іванченко зазначає, що в Торгзінах не приймали радянські рублі, але брали долари або коштовності, такі як золото, срібло, діаманти. Торгзіни були розраховані на обмін цих цінностей на товарні ордери на відповідну суму. На кожному ордері був штамп з написом «Суми», і він дозволяв придбати товари в місті протягом певного періоду часу [33].

Багато людей, які мали сімейні запаси «на чорний день ще з часів Нової економічної політики або царської доби, несли до Торгзінів свої коштовності, отримуючи за них товарні ордери. Таким чином, Торгзіни допомагали багатьом сумчанам вижити під час голоду, дозволяючи їм протриматися ще кілька місяців. Хоча Торгзіни допомагали уникнути голоду, вони також стали об'єктом спекуляції та корупції. Ордери можна було продати на «чорному ринку» за високу ціну, але це призводило до серйозних правових наслідків. Така система торгівлі стала одним із символів тяжкого періоду Голодомору, що вразила багато сімей та спричинила невизначні позначки в історії міста [33].

Особливим методом репресій було занесення сіл на так звані «чорні дошки». Села, які не виконували плани хлібозаготівель, оголошувалися «ворогами народу» і заносилися на ці дошки. Це означало:

- *Блокування продовольства.* Села на «чорних дошках» повністю блокували від поставок продовольства та товарів першої необхідності. Продукти, які могли б допомогти вижити, не надходили до таких сіл, що значно погіршувало ситуацію з голодом.

- *Конфіскація майна.* У цих селах конфіскували всі залишки продовольства, насіння для посіву та навіть особисті речі селян. Це залишало людей без засобів до існування.

- *Заборона торгівлі.* Торгівля продуктами харчування була заборонена і селяни не мали змоги купувати їжу на ринку або обмінювати її на інші товари [56].

Репресії та блокади, які супроводжували внесення на «чорні дошки», призводили до масового голоду та смертності серед населення Сумщини.

Люди не мали можливості отримати їжу та інші необхідні товари, що спричиняло виснаження та смерть. Важкі умови призводили до масового голоду, а часто – до спалаху хвороб через недоїдання та погані санітарні умови.

Репресивні заходи радянської влади та політика хлібозаготівель спричинили катастрофічні наслідки для населення Сумщини у 1932-1933 роках. Масові конфіскації зерна, блокади та репресії призвели до значного зростання рівня смертності. Селяни, позбавлені їжі та базових життєвих умов, не мали можливості вижити у таких умовах. За різними оцінками, кількість загиблих від голоду та пов'язаних з ним хвороб на Сумщині становила сотні тисяч людей. Точні цифри визначити важко через брак документальних даних та спотворення статистики радянською владою. Втім, доступні свідчення очевидців та історичні дослідження дозволяють стверджувати, що втрати були надзвичайно великими [56].

Основною причиною високої смертності було фізичне виснаження через тривалий голод. Позбавлені їжі, люди не могли отримати необхідні для виживання калорії та поживні речовини. Виснаження організму призводило до втрати ваги, слабкості, та зниження імунітету, що робило людей вразливими до різних хвороб. Голод супроводжувався спалахами хвороб: тиф, дизентерія, та інші інфекційні захворювання. Відсутність належного харчування та санітарних умов сприяла швидкому поширенню інфекцій. Хвороби, які в нормальних умовах могли б бути виліковані, ставали смертельними через загальне виснаження організму [38, с. 98].

Ситуацію погіршувала повна відсутність медичної допомоги та підтримки з боку держави. Медичні заклади були перевантажені і не мали достатніх ресурсів для лікування хворих. Лікарі та медичний персонал часто самі страждали від голоду, що знижувало їхню здатність надавати ефективну допомогу. Держава не забезпечувала необхідні медикаменти та медичне обладнання, що робило боротьбу з хворобами практично неможливою [38, с. 98].

Масова смертність внаслідок Голодомору призвела до радикальних змін у демографічній структурі регіону. Села на Сумщині були спустошені: велика кількість мешканців загинула від голоду або була примусово депортована, що призвело до руйнування соціально-економічного життя на селі. Родини втрачали своїх членів – батьків, дітей, рідних. Такі втрати мали надзвичайно тяжкі емоційні наслідки. Багато родин втратили цілі покоління: діти, онуки, прабабки і прадідуски, що призвело до порушення традиційних родинних зв'язків та цінностей.

Після завершення Голодомору, Сумщина, подібно до інших регіонів України, зіткнулася зі значними соціальними та економічними проблемами. Стільки смертей призвело до великого дисбалансу в робочій силі, а також до руйнування сільськогосподарських підприємств та інфраструктури. Відновлення господарської діяльності та населення зайняло багато років. Після Голодомору влада намагалася здійснити ряд заходів для підтримки та відновлення сільськогосподарського сектору та місцевої спільноти. Проте процес відновлення був повільним і складним, оскільки регіон мав великі втрати і потребував систематичного підходу до відновлення всіх аспектів соціального та економічного життя [26, с. 125].

На наслідки Голодомору на Сумщині вплинули не лише на ту генерацію, яка пережила трагедію, але й на подальші покоління. Травмована психіка, втрати родинних та соціальна нестабільність залишали свій слід на життях мешканців регіону ще протягом десятиліть.

Очевидці Голодомору на Сумщині зберегли в пам'яті жахливі події, які свідчили про неймовірні страждання і масову смертність. Зокрема, уповноважена особа обласного архіву Інна Кузьменко наголошує, що рівень смертності під час Голодомору можна порівняти з втратами, зазначеними під час Другої світової війни. Втрати людських життів досягли катастрофічних розмірів, особливо серед найбідніших верств суспільства та селянського населення, яке було найбільш уразливим перед голодом [26, с. 123].

Свідчення очевидців засвідчують, що сільські райони Сумщини були особливо постраждалі від Голодомору. Селяни втратили можливість вирощувати їжу для себе та своїх родин через жорстоку політику відбирання хліба та інших продуктів. Після різкого зменшення продовольчих запасів і припинення доступу до їжі, люди змушені були шукати будь-які можливі засоби для виживання, навіть вживаючи непридатну для споживання їжу.

Наприкінці 1932 та на початку 1933 року ситуація на Сумщині стала критичною. На фоні голоду та масових смертей люди втрачали надію на допомогу, оскільки держава не надавала належної медичної допомоги або гуманітарної підтримки. Бідність, виснаження та хвороби стали невід'ємною частиною щоденного життя багатьох мешканців, а загальний стан суспільства перетворився на катастрофу людських масштабів [38, с. 99].

Очевидці згадують, як села Сумщини ставали спустошеними, а сім'ї втрачали своїх членів під тиском голоду та хвороб. Після завершення Голодомору регіон зазнавав серйозних наслідків, зокрема демографічних та соціальних змін, які відчувалися протягом багатьох років. Трагедія Голодомору на Сумщині залишила глибокий слід в історії регіону та усього українського народу, нагадуючи про необхідність пам'ятати та вшановувати пам'ять про тих, хто постраждав від цієї трагедії.

Висновок до 1-го розділу

Отже, голодомор 1932-1933 років в Україні став однією з найбільш трагічних сторінок історії країни. Його наслідки відчувалися в усіх куточках України, включаючи і міста, такі як Київ та Суми. Глибина та руйнівність голоду на Сумщині відображали складні соціально-економічні умови того періоду. Не лише села, а й міста стали свідками страждань та голоду населення. Хоча в містах було більше можливостей для отримання продуктів харчування через наявність ринків та магазинів, але голод відчувався й тут. Перед місцевими владами ставало важке завдання контролювати ситуацію та забезпечити допомогу безпритульним дітям та голодуючим. Такі ініціативи, як створення спеціальних вагонів-приймальників, допомагали тимчасово полегшити страждання, але не вирішували кореневі проблеми голодомору. Висновок з усього цього є очевидним: голодомор 1932-1933 років став національною трагедією, яка залишила невиліковний слід у колективній пам'яті українського народу.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ВИСВІТЛЕННЯ ГОЛОДОМОРУ НА СУМЩИНІ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ

2.1. Аналіз програм та специфіки шкільного курсу історії

Навчальні програми з історії України для старших класів, зокрема для 10-11 класів, спрямовані на забезпечення комплексного розуміння Голодомору 1932-1933 років. Ці програми охоплюють важливі аспекти, які розкривають причини, перебіг та наслідки цього трагічного періоду, включаючи його специфіку на регіональному рівні, зокрема на Сумщині.

Однією з ключових тем навчальних програм є аналіз причин і передумов Голодомору. Особлива увага приділяється політичним рішенням, які призвели до виникнення масового голоду. Учні вивчають колективізацію, що була однією з основних причин трагедії. Колективізація включала насильницьке об'єднання індивідуальних селянських господарств у колективні ферми, що призвело до значного зниження продуктивності сільського господарства та руйнування традиційного способу життя селян. Це спричинило серйозний дефіцит продовольства, що був посилений примусовими хлібозаготівлями, коли більшість врожаю вилучалась для експорту або державних потреб, залишаючи селян без засобів до існування [27].

Перебіг подій 1932-1933 років також є важливим компонентом навчальних програм. Учні ознайомлюються з деталями того, як саме розгорталися події в різних регіонах України, зокрема на Сумщині. Використання регіональних архівних матеріалів та свідчень очевидців дозволяє створити більш реалістичну і детальну картину подій. Наприклад, свідчення очевидців, зібрані в Сумській області, надають емоційно насичений та автентичний погляд на події того часу. Ці свідчення доповнюються документальними матеріалами, такими як офіційні накази та звіти місцевих влад, що дозволяє студентам глибше зрозуміти механізми, які призвели до голоду [27].

Аналіз наслідків Голодомору є ще одним важливим аспектом навчальних програм. Учні вивчають демографічні, соціальні та економічні наслідки трагедії. Демографічний аналіз включає оцінку втрат населення, деякі з яких сягають мільйонів людей. Соціальні наслідки включають руйнування традиційних громад та родинних структур, втрату культурної спадщини та зміни в суспільній свідомості. Економічний аналіз показує, як Голодомор вплинув на сільське господарство та економіку країни в цілому, спричинивши довготривалі негативні наслідки для розвитку України [66].

Використання різноманітних джерел і методів навчання є важливим компонентом цих програм. Учні аналізують архівні документи, свідчення очевидців та мультимедійні ресурси, такі як інтерактивні карти та цифрові архіви. Це дозволяє створити багатовимірну картину подій та зробити навчання більш залучаючим і ефективним. Крім того, проекти зі збору свідчень очевидців та створення тематичних презентацій дозволяють учням активно брати участь у дослідницькій роботі, розвиваючи навички критичного мислення та аналізу.

У шкільній програмі України тема Голодомору на Сумщині не є окремою темою вивчення. Вона включена в загальний курс історії, починаючи вже з ранніх класів, з метою ознайомлення учнів з цією трагічною подією та відповідними історичними контекстами. На початковому етапі навчання, зокрема, на пропедевтичному курсі для п'ятого класу, зазначається лише один пункт про Голодомор, що включає в себе оповідання «Червона мітла». Це дає можливість учням перший знайомитися з темою через призму літературного твору, який ілюструє долю селян під час колективізації та наслідки цієї політики на сільське населення. Однак, через обмеженість часу на вивчення та враховуючи вікові особливості учнів, детальний розгляд подій обмежується лише деякими аспектами. Згадування про події 1932–1933 років на такому етапі має на меті відкрити учням деякі аспекти Голодомору і зацікавити їх у подальшому вивченні цієї теми. Зокрема, у програмі 5 класу вказано тему «Голодомор 1932-1933 рр.». Однак,

враховуючи вікові особливості учнів та обмеженість часу на вивчення, детальний розгляд подій обмежується лише деякими аспектами [36].

У шкільній програмі вивчення теми Голодомору на Сумщині як окремої теми не передбачено. Історичні події, пов'язані з Голодомором, включені в загальний курс історії України, але не розглядаються спеціально з точки зору їх впливу на Сумщину.

У шкільному навчальному процесі вивчення теми про особливості Голодомору на Сумщині має велике значення з декількох причин.

- *Локальний контекст.* Розгляд теми Голодомору на Сумщині дає можливість учням краще зрозуміти історичні події та їхні наслідки в їхньому регіоні. Вивчення місцевого виміру цієї трагедії допомагає учням розуміти, як саме Голодомор вплинув на їхніх предків та на життя сучасного суспільства.

- *Збереження пам'яті.* Вивчення теми Голодомору на Сумщині сприяє збереженню пам'яті про жертви цієї трагедії та усвідомленню їхнього внеску у формування національної ідентичності. Це допомагає уникнути повторення подібних страшних історичних помилок у майбутньому.

- *Розвиток емпатії та громадянської свідомості.* Вивчення теми Голодомору на Сумщині сприяє розвитку емпатії до жертв та розумінню важливості захисту прав людини та гідності. Це формує громадянську свідомість учнів та підвищує їхню уважність до подій в сучасному світі.

- *Історична освіта та критичне мислення.* Вивчення Голодомору на Сумщині розвиває у учнів історичну освіту та критичне мислення. Вони навчаються аналізувати події минулого, розуміти їхні причини та наслідки, а також висувати власні аргументи та точки зору на основі досліджень та аналізу фактів [66].

Вивчення історичних подій у початкових класах школи вимагає особливого підходу, враховуючи вікові особливості учнів та необхідність формування в них базових історичних знань. Тема Голодомору на Сумщині, як частина загальної трагедії українського народу в 1932-1933 роках, є

важливою для розуміння місцевої історії та виховання патріотизму. Однак, для успішного її викладання в 5 класі необхідно застосувати спеціальні методологічні підходи

Удосконалення вивчення теми Голодомору на Сумщині у 5 класі вимагає адаптації методів навчання до вікових особливостей учнів. Важливо створити навчальне середовище, яке поєднує інтерактивність, наочність та емоційний компонент.

Використання інтерактивних карт допоможе учням краще зрозуміти географічні аспекти Голодомору. Це дозволить їм побачити, як голод розповсюджувався по різних регіонах України, зокрема на Сумщині. Такий візуальний підхід допомагає дітям легше запам'ятовувати інформацію і робить навчання більш залучаючим. Мультимедійні презентації, які містять фотографії, відеоматеріали та аудіозаписи, можуть суттєво збагатити уроки. Наприклад, відеоролики з розповідями очевидців або історичними реконструкціями дозволяють учням відчувати емоційний вплив подій того часу. Аудіозаписи спогадів або документальні фільми можуть допомогти дітям краще зрозуміти масштаб та трагізм подій [40, с. 23].

Важливо використовувати прості і зрозумілі тексти, які пояснюють складні історичні події доступною мовою. Використання коротких оповідань або казок на тему Голодомору може допомогти дітям засвоїти матеріал через емпатію і співпереживання. Наприклад, історії про дитину, яка пережила ті події, можуть бути ефективними для пояснення складних історичних фактів у доступній формі. Практичні заняття, такі як рольові ігри, можуть стати ефективним методом для активного залучення учнів у процес навчання. Учні можуть грати ролі історичних персонажів, що дозволить їм краще зрозуміти мотивації та переживання людей того часу. Це також сприяє розвитку критичного мислення, оскільки діти мають змогу обговорювати і аналізувати дії та рішення персонажів [28, с. 43].

Організація тематичних виставок або музейних уроків може також зробити вивчення Голодомору більш наочним. Учні можуть створювати

проекти, що включають малюнки, плакати, моделі або інші артефакти, пов'язані з подіями 1932-1933 років. Це дозволить дітям працювати з матеріалом більш творчо і поглиблено [28, с. 43].

Важливо також залучати батьків до процесу навчання. Спільні заходи, такі як відвідування музеїв або участь у тематичних уроках разом з дітьми, можуть сприяти більш глибокому розумінню і усвідомленню значення Голодомору. Це також підвищить емоційну залученість дітей і допоможе їм краще засвоїти матеріал.

Десятий клас вже передбачає більш глибоке вивчення теми голодомору, де учні отримують більш повну картину подій та їх наслідків. Вивчення на цьому етапі включає аналіз причин та наслідків Голодомору, вивчення суспільного контексту та реакції міжнародної спільноти. Такий підхід сприяє глибшому розумінню історичних процесів та їх впливу на життя людей [66].

Обсяг вивчення голодомору в шкільних програмах залежить від специфіки програми десятих класів. Якщо урок історії заплановано один раз на тиждень, то обговорення Голодомору зводиться до контексту колективізації. Але у випадку, коли відведено дві години на цю тему, вона виокремлюється в окремий урок. Під час цього уроку вчителі повинні охопити весь спектр інформації: від причин голодомору та дій сталінського режиму до наслідків «розкуркулення»[66].

У своїй роботі вчителі стараються дотримуватися певної обережності, уникаючи подачі матеріалу, який може травмувати дитячу психіку. Вони надають необхідну інформацію, утім, утримуються від докладного опису жорстоких подій. Це здійснюється з розумінням, що учні, ставши дорослими, матимуть змогу зануритися в глибокий аналіз та дослідження цієї теми власноруч [76].

У 10 класі Голодомору присвячено один урок історії України в 2 семестрі (у профільних класах може бути передбачено більшу кількість годин на вивчення цієї теми). Що стосується підручників для 10 класу, то тривалий час основним був підручник Ф. Г. Турченка. Цей підручник

називає сталінську колективізацію розселенням і закріпаченням селянства, що абсолютно відповідає дійсності[66].

Тим не меш, у деяких програмах відведено 2 години на вивчення даної теми: «Розкуркулення і насильницька колективізація. Голодомор 1932–1933 рр. – геноцид Українського народу. Опір селянства. Примусові хлібозаготівлі. Масштаби та наслідки Голодомору. Національно-демографічні зміни», «Практичне заняття. Голодомор мовою документів, свідчень, чисел...» [66].

Для удосконалення навчальної програми з історії України для 10 класу, яка охоплює тему Голодомору на Сумщині, необхідно інтегрувати сучасні методи навчання, які сприяють глибшому розумінню та активній залученості учнів. Програма має включати як теоретичні знання, так і практичні навички, з акцентом на критичне мислення та емпатію до історичних подій.

Вивчення причин Голодомору повинно ґрунтуватися на глибокому аналізі політичних і економічних передумов, таких як колективізація та політика примусових хлібозаготівель. Учні мають ознайомитися з різноманітними джерелами, включаючи архівні документи та свідчення очевидців, що дозволяє зрозуміти складність ситуації та масштаби трагедії. Важливо, щоб учні могли проаналізувати різні точки зору і формувати власні обґрунтовані висновки.

Перебіг подій 1932-1933 років на Сумщині слід вивчати через призму локальної історії, використовуючи регіональні архівні матеріали та свідчення. Це допоможе учням краще зрозуміти специфіку Голодомору в їхньому регіоні, створюючи емоційний зв'язок із подіями. Використання мультимедійних матеріалів, таких як документальні фільми та відеоінтерв'ю з очевидцями, робить уроки більш живими і наочними.

Наслідки Голодомору потрібно аналізувати не тільки в контексті демографічних втрат, але й з точки зору соціально-економічних змін і культурного впливу. Учні мають вивчати, як трагедія вплинула на різні аспекти життя українського суспільства та як вона відображається в сучасній

пам'яті. Особлива увага приділяється меморіалізації та заходам вшанування пам'яті жертв, що сприяє формуванню громадянської свідомості.

Навчальна програма повинна включати проектну діяльність, яка дозволяє учням самостійно досліджувати теми, готувати презентації та брати участь у дискусіях. Це не тільки розвиває їхні дослідницькі навички, але й сприяє критичному осмисленню матеріалу. Практичні заняття, такі як створення інтерактивних карт подій Голодомору або аналіз документів, забезпечують активну участь учнів у навчальному процесі [45, с. 12].

Оцінювання знань учнів має бути багатограним, включаючи як тестування та контрольні роботи, так і оцінку проектних робіт та участі у дискусіях. Такий підхід дозволяє враховувати різні аспекти навчання і забезпечує комплексну оцінку знань та навичок учнів. Удосконалена навчальна програма сприятиме не лише глибшому розумінню Голодомору як історичного явища, але й розвитку важливих навичок критичного мислення, емпатії та громадянської відповідальності серед учнів.

Вважаємо, що в контексті розгляду цього питання слід запропонувати власні теми для кожного класу.

Для учнів 5 класу

Тема: Життя під час голодомору на Сумщині: дослідження щоденного існування людей.

У темі буде розкриватися як голодомор вплинув на щоденне життя мешканців Сумщини, зокрема дітей та їх родин. Використовуючи історичні джерела та особисті свідчення, аналізуються зміни в щоденних звичках, ритуалах та способах виживання, що виникли в умовах голоду. Робота також розглядає роль дітей у цьому контексті та вплив голодомору на їхнє фізичне, психічне та емоційне благополуччя.

Тема: Роль дитини під час голодомору на Сумщині: відповідальність та солідарність.

Ця тема дозволить дітям розуміти їхню роль у складному історичному контексті та виховувати в них відчуття відповідальності та солідарності з тими, хто опинився в складних умовах.

Тема: Голодомор у мистецтві: відображення трагедії через образотворче мистецтво.

Вивчення творів образотворчого мистецтва, які відображають голодомор на Сумщині, допоможе учням сприймати історичні події через художній образ та розвивати їхні творчі здібності.

Тема: Голодомор як проблема глобального громадянства: сучасне тлумачення та дії.

Ця тема дозволить учням зрозуміти, як голодомор впливає на глобальну спільноту та актуалізувати питання глобального громадянства та людської солідарності.

Для учнів 10 класу

Тема: Голодомор на Сумщині: причини, наслідки та вплив на сучасність.

Ця тема присвячена аналізу голодомору на Сумщині з більш глибокої перспективи. Вона висвітлює соціальні, економічні та політичні причини голодомору та їх взаємозв'язок. Робота також досліджує наслідки голодомору на мешканців регіону та їхній подальший розвиток. Зокрема, розглядається вплив голодомору на економіку, культуру та соціальний ландшафт Сумщини. Крім того, у роботі аналізується роль пам'яті про голодомор у сучасному суспільстві та її значення для збереження історичної правди та запобігання подібним трагедіям у майбутньому.

Тема: Ідеологічні та політичні аспекти голодомору на Сумщині: міфи та реальність.

Аналіз ідеологічних та політичних факторів, які призвели до голодомору на Сумщині, допоможе учням розібратися у складних взаємозв'язках історичних подій та формувати критичне мислення.

Тема: Голодомор та права людини: питання голоду як порушення прав людини.

Розгляд голодомору через призму прав людини дозволить учням розуміти важливість захисту прав людини та розвивати громадянську свідомість.

Тема: Голодомор у літературі: відображення трагедії через слово.

Вивчення літературних творів, присвячених голодомору, розвине учням здатність співчувати та емпатію, а також розвине їхнє розуміння та особисте ставлення до історичних подій.

Ці теми допоможуть учням поглибити розуміння голодомору на Сумщині з різних ракурсів та розвивати критичне мислення, творчість та емпатію.

Отже, аналізуючи програми та специфіку шкільного курсу історії, можна зазначити, що вони відіграють важливу роль у формуванні свідомих та освічених громадян. Програми мають великий потенціал впливати на розуміння історичних подій, зокрема трагічних моментів, таких як голодомор на Сумщині. Важливою є ретельна обробка теми голодомору у програмі історії для різних класів, зокрема для учнів 5 і 10 класів. Включення такої складної теми в навчальний план може сприяти розвитку в учнів критичного мислення, соціальної відповідальності та емпатії.

Аналіз показує, що програми історії повинні бути ретельно збалансованими, враховуючи вікові особливості учнів та їхній рівень розвитку. Включення різноманітних тем та методів навчання, які стимулюють інтерес та активну участь, є ключовими для ефективного вивчення історії та розуміння її значення в сучасному світі.

Отже, вивчення голодомору на Сумщині у шкільних програмах історії має велике значення, оскільки це допомагає учням зрозуміти складні аспекти історії свого краю, розвивати емпатію та соціальну свідомість, а також формувати глибоке розуміння громадянського суспільства.

\

2.2. Сучасні методи та прийоми подання теми Голодомору на Сумщині

З метою впровадження ключових принципів Державного стандарту базової загальної середньої освіти з напрямку суспільствознавство, а також враховуючи вимоги Закону України «Про освіту», основні принципи Концепції розвитку освіти в Україні та Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді, важливим є впровадження сучасних передових педагогічних технологій у навчально-виховний процес. Це сприяє формуванню всебічно розвиненої, креативної та патріотично свідомої особистості громадянина України. Головною метою навчання з історії є створення учня як активного суб'єкта, який здатний активно залучатися до процесу навчання та розвивати власну особистість через здобуття знань [27].

Тема, яка розглядається, є надзвичайно актуальною, оскільки сучасне суспільство висуває вимогу до виховання творчої, патріотично свідомої особистості, здатної до самостійного мислення та прийняття нестандартних рішень. Шляхом розвитку творчих здібностей учнів та залучення їх до творчої праці, вчитель створює всі умови для розвитку творчого мислення, логічних навичок, аналітичного мислення, критичного ставлення до інформації та розвиває їхню здатність до розуміння та аналізу історичних процесів. Необхідною є також інтеграція краєзнавчої історії, а також історії малої Батьківщини в навчальний процес. Це допоможе активізувати пізнавальну та творчу активність учнів і сприятиме кращому розумінню та апробації отриманих знань.

Мотивація є ключовим етапом у будь-якій навчальній діяльності, впливаючи на активність та результативність учнів. Компонентами мотиваційної сфери навчання є мотиви, цілі, емоції та вміння навчатися. Роль вчителя полягає в активізації формування мотиваторів учнів, таких як інтереси, схильності, моральні норми, життєві принципи та патріотичні почуття.

Мотивацію навчальної діяльності можна стимулювати через проведення бесіди. У вступному слові вчитель може визначити теми, які будуть розглядатися на уроці, навести цікаві приклади, залучити доповіді учнів та використовувати парадоксальні факти, що активізує пізнавальну діяльність учнів.

Для реалізації навчання з історії ефективними є методи активізації пізнавальної діяльності. Вони дозволяють вирішити комплекс проблем:

- участь всього класу в роботі;
- опрацювання, узагальнення та повторення великої кількості навчального матеріалу;
- забезпечення можливості кожному учневі висловити свою думку;
- навчання учнів аргументувати свою точку зору та шукати альтернативні рішення;
- формування доброзичливих стосунків у класному колективі.

Методи активізації навчального процесу можуть бути різноманітними і поступово набирають на складності. Вони включають у себе прості заходи, доступні для будь-якого класу, а також складніші методи, які вимагають більшої організації та співпраці учнів [61, с. 23].

Аналіз конкретної ситуації

Аналіз конкретної ситуації, що має в основі певну проблему, в навчанні про голодомор на Сумщині відрізняється від традиційних методів за рахунок того, що учні отримують практичні навички на основі реальних прикладів із історії країни, а також із розуміння певних аспектів суспільства. Цей метод передбачає дискусію, що спрямована на вирішення конкретної проблемної ситуації. Він дозволяє ставити питання, які впливають з аналізу ситуації, і сприяє виникненню обґрунтованих емоційних дискусій, спрямованих на розробку плану дій та прийняття відповідних рішень.

Застосовуючи цей метод для учнів 7-9 класів, можна досягти найбільшої ефективності. Він стимулює творче мислення під час глибокого аналізу конкретної ситуації, спонукаючи учнів до творчої діяльності та колективного

самовдосконалення. Цей метод дає можливість учням активно взаємодіяти, ділитися своїми думками та знаннями, а також виробляти навички аргументації та критичного мислення. Такий підхід стимулює зацікавленість учнів у вивченні теми про голодомор на Сумщині та сприяє глибшому розумінню історичних подій [28, с. 43].

Приклад завдання

- Розпочніть дослідження про голодомор на Сумщині у 1932-1933 роках. Використовуйте різноманітні джерела інформації, такі як тексти, відеоматеріали, історичні документи та свідчення очевидців.

- Працюючи у групах, визначте причини виникнення голодомору, його наслідки для населення та реакцію уряду на цю трагедію.

- Після дослідження обміняйтеся своїми висновками з іншими групами. Обговоріть можливі варіанти дій, які можна було б застосувати для запобігання голодомору та як можна було б допомогти людям, які страждали від цієї трагедії.

- На основі обговорення складіть план дій для подальшої реакції на подібні ситуації. Розгляньте ролі кожного громадянина в запобіганні голодомору та розвитку емпатії та соціальної відповідальності.

- Зведіть свої висновки до кількох основних тез і висловіть свою думку про важливість запобігання подібних трагедій у майбутньому та ролі кожного громадянина в цьому процесі.

- Підготуйте коротку презентацію або план дій для подальших заходів з урахуванням ваших висновків та обговорень.

Урок-бесіда

На уроці-бесіді з теми "Голодомор на Сумщині" важливо створити атмосферу відкритого діалогу між вчителем та учнями. Вчителю слід заохочувати учнів висловлювати свої думки, сприяти обговоренню ключових аспектів цієї теми та аналізувати події того періоду. Важливо акцентувати увагу на важливості збереження пам'яті про голодомор та його наслідках для сучасного суспільства. Підсумковим етапом уроку може бути узагальнення

висновків, їх обговорення та висловлення власних рефлексій щодо вивченої теми [66].

На уроці про голодомор на Сумщині в 8 класі можна обговорити наступні питання:

1. Які події та обставини призвели до голодомору на Сумщині в ті часи?
2. Яке значення мав голодомор на Сумщині для місцевого населення та розвитку регіону?
3. Які були наслідки голодомору на економіку, культуру та демографію Сумщини?
4. Якими методами можна було б запобігти голодомору на Сумщині та які соціально-економічні заходи слід було б вжити для подолання наслідків голоду?

Такий діалог сприятиме не лише поглибленню знань учнів про історичні події, але й розвитку їхнього критичного мислення та розуміння важливості подій того періоду для регіону.

Метод «Мікрофон»

На уроці про голодомор на Сумщині використовується метод «Мікрофон». Учитель ставить перед учнями проблемне запитання щодо даної теми. Потім учні беруть участь у діалозі, тримаючи в руках «мікрофон», який символізує слово. Кожен учень, отримавши «мікрофон», має можливість висловити свою думку або відповідь на запитання. Говорить лише той, хто тримає мікрофон. Відповіді повинні бути короткими та зрозумілими, а після закінчення обговорення проводиться порівняння, аналіз та узагальнення наданої інформації щодо проблемного питання. Такий метод сприяє активній участі учнів, дозволяючи їм висловити свої думки та долучитися до обговорення теми голодомору на Сумщині [33, с.16]. Ось декілька прикладів запитань для методу «Мікрофон» та теми про голодомор на Сумщині:

- 1) Як ви вважаєте, які економічні чинники призвели до появи голоду на Сумщині під час голодомору?

- 2) Що, на вашу думку, було головною причиною поширення голоду серед місцевого населення в той час?
- 3) Як ви оцінюєте роль урядових заходів у запобіганні голодомору на Сумщині? Чому вони були недостатніми або невдалими?
- 4) Які соціальні наслідки мав голодомор для мешканців Сумщини та їхніх сімей?
- 5) Як ви вважаєте, які заходи або дії могли б допомогти у подоланні голоду на Сумщині в той час?

Ці запитання стимулюють учнів до роздумів та активної участі у дискусії про причини та наслідки голодомору на Сумщині, а також можуть сприяти їхньому розумінню подій того часу.

Метод «Незакінчені речення»

Коли вивчають історію України в 5 класі, де учні лише починають усвідомлювати навчальний матеріал і знайомляться з історичними подіями, метод «Незакінчені речення» є ефективним інструментом навчання.

Учителю необхідно визначити тему для обговорення та сформулювати початок речення, яке потрібно доповнити учням. Наприклад: «Головною причиною початку Першої світової війни було...». Після цього учні мають закінчити це речення з власною думкою або відповіддю. Наступний учасник діалогу починає нове речення.

Ця методика надає декілька переваг. Вона стимулює увагу учнів і допомагає їм включитися в дискусію, розвиваючи їхні аналітичні та мовні навички. Також, вона дозволяє вчителю швидко оцінити рівень розуміння та знань учнів. Застосовуючи цей метод, вчитель може оцінити до 90% класу за короткий період часу, що сприяє більш ефективному вивченню історії в молодшому віці [66, с. 26].

У 5 класі можна запропонувати такі варіанти при вивченні теми «Голодомор на Сумщині»:

- 1) Голодомор на Сумщині спричинився через...
- 2) Найбільш постраждалі райони на Сумщині від голоду були...

- 3) Національна трагедія голодомору на Сумщині сталася у...
- 4) Голодомор на Сумщині призвів до...

Метод «Мозкового штурму»

Метод «мозкового штурму» - це ефективний метод навчання, який застосовується для розвитку творчого мислення та залучення учнів до активного обговорення. Його використання можливе на різних етапах навчання, але особливо доцільно в 7-9 класах, коли учні вже здатні чітко висловлювати свої думки та ідеї.

Суть методу полягає в тому, що вчителю потрібно сформулювати певне питання або проблему, яке записується на дошці. Потім учні мають висловлювати свої ідеї, коментарі та наводити фрази, які відображають їхнє бачення проблеми. Усі ці пропозиції фіксуються на дошці у порядку їх надходження.

У завершення методичного заходу проводиться колективне обговорення та критична оцінка запропонованих версій. Це дозволяє учням не лише висловити свої думки, а й навчити їх аналізувати та обговорювати різні точки зору на обрану проблему. Метод «мозкового штурму» можна застосовувати на уроках з історії для учнів 5 класу, зокрема, при вивченні теми про голодомор на Сумщині. Цей метод дозволяє активізувати діяльність учнів та залучити їх до обговорення важливих питань [20 с. 10].

Ось декілька проблемних запитань для методу «мозкового штурму» на тему голодомору на Сумщині для учнів 5 класу:

- 1) Як ви уявляєте собі життя людей на селі під час голодомору?
- 2) Що ви знаєте про причини та наслідки голодомору на Сумщині?
- 3) Які були можливі шляхи допомогти людям під час голодомору?
- 4) Як ви думаєте, чому голодомор на Сумщині є важливою частиною історії України?
- 5) Що можна було б зробити, щоб запобігти голоду та його наслідкам на Сумщині?

Ці запитання допоможуть учням подумати про проблему голодомору на Сумщині, висловити свої думки та здогади, а також сприятимуть їхньому бажанню дізнатися більше про цю трагедію.

Метод «Дослідник»

Метод «Дослідник» активізує пізнавальну діяльність учнів, надаючи їм можливість самостійно досліджувати новий матеріал. Вчитель готує матеріали для дослідження та роздає їх учням. Після отримання матеріалів учні мають час для вивчення інформації та аналізу ключових моментів. Після цього вони обговорюють свої враження, діляться знаннями та задають запитання одне одному. Вчитель сприяє дискусії та допомагає учням узагальнити отримані знання. На завершення уроку вчитель робить загальний висновок з теми та аналізує результати дослідження разом з учнями. Цей метод сприяє розвитку критичного мислення, самостійності та активності учнів, допомагаючи їм краще засвоювати навчальний матеріал [39, с. 23].

Метод «Дослідник» для теми голодомору на Сумщині в 11 класі допомагає учням глибше зрозуміти події та наслідки цієї трагедії. Учитель підготовлює картки з інформацією про ключові події, які відбувалися на Сумщині під час голодомору. Кожна група учнів отримує картку з конкретною подією:

Група 1 - Початок голодомору та його причини на Сумщині.

Група 2 - Загальна кількість жертв та розміри голоду на Сумщині.

Група 3 - Дії місцевих влад та спроби надання допомоги населенню.

Група 4 - Міжнародна реакція на голодомор та її наслідки для України.

Група 5 - Подолання наслідків голодомору та відновлення господарства на Сумщині після катастрофи.

Після отримання інформації кожна група обговорює свою тему та підготовлює коротку презентацію. На закінчення уроку кожна група ділиться своїми висновками з класом, а учитель сприяє обговоренню та аналізує результати дослідження разом з учнями. Цей метод дозволяє учням глибше

вивчити історичні події, розвиває навички аналізу та самостійного дослідження.

Метод «Робота в парах»

Робота в парах – це ефективний метод, що використовується для різних цілей навчання, таких як засвоєння, закріплення або перевірка знань. Під час цієї форми роботи всі учні мають можливість активно взаємодіяти та висловлювати свої думки. Робота в парах сприяє розвитку навичок спілкування, аргументації, критичного мислення та уміння переконувати.

На ранніх етапах навчання особливо ефективною є робота в парах, оскільки вона дозволяє учням зосередитися на конкретному завданні та обговорити його з партнером. Цей метод можна використовувати для різних цілей, серед яких:

- Обговорення короткого тексту, завдання або документа.
- Визначення ставлення партнера до відео або іншого джерела інформації.
- Критичний аналіз або редагування письмової роботи.
- Підбиття підсумку уроку та обговорення отриманої інформації.
- Проведення взаємовизначення рівня інформованості між партнерами.
- Розроблення системи запитань для опрацьованої теми [61, с. 18].

Метод «Інтелектуальна розминка»

Цей метод можна використовувати з метою активізації учнів та підготовки їх до навчально-пізнавальної діяльності. Він передбачає актуалізацію їхніх знань, обмін думками та формування мотивації до навчання. Одночасно цей метод дозволяє вчителю оцінити рівень підготовленості учнів до вирішення певних теоретичних і практичних завдань.

Інтелектуальна розминка проводиться у швидкому темпі за допомогою експрес-опитування: вчитель задає учням короткі, але конкретні запитання, на які вони повинні відповісти. Це дозволяє швидко оцінити рівень засвоєних знань. Час, відведений на цей захід, зазвичай не перевищує 10 хвилин.

Інтелектуальна розминка може бути використана як підготовка до групових занять. Даний метод найбільш ефективний для учнів 6-8 класів [61, с. 19].

Метод «Мозаїка»

Даний метод використовується для учнів вікової категорії 8-9 класів через їхню здатність працювати самостійно та виділяти головне. При розробці завдань для цього методу важливо враховувати індивідуальні особливості кожного учня та надавати різноманітні завдання.

Учням пропонується самостійно опрацювати матеріал, при цьому кожному дістається різний матеріал для конспектування в окремому розділі таблиці протягом визначеного часу. Після завершення цього етапу, учні по черзі діляться своїми конспектами зі своєю групою, а члени групи записують найважливіші моменти до власної таблиці. В результаті всі члени групи повинні мати заповнену таблицю нотаток.

Метод «Урок-дискусія»

Проведення уроку-дискусії є ефективним методом активізації навчального процесу та узагальнення вивченого матеріалу. Використання цього методу рекомендується після того, як тема була вивчена на уроці і вже опрацьована. Під час уроку-дискусії учні мають можливість обговорити проблемне питання, активно обмінюватися думками та ідеями між логічними розділами уроку. Цей метод дозволяє організувати жваву дискусію, яка стимулює пізнавальну активність учнів та дозволяє вчителю керувати формуванням колективної думки класу [45, с. 27].

Отже, використання різноманітних методичних прийомів на уроках історії сприяє активізації пізнавальної та креативної діяльності учнів. Наприклад, застосування імітаційних ігрових методів, таких як «Незакінчене речення» та «Мікрофон», на уроках для учнів 5-6 класів підвищує їх активність та рівень знань до 70%. Доцільним є також залучення учнів до пошукових та дослідницьких завдань, що сприяє їх самостійному пізнанню історичних матеріалів. Використання методів активізує їх креативну діяльність та вміння самостійно досліджувати історичні факти та події

Застосування методів неімітаційного характеру сприяє активізації навчальної та креативної діяльності учнів 8-9 класів. Наприклад, метод «Мозаїка» допомагає учням виділити головне з поданого матеріалу, а методичний прийом «Інтелектуальна розминка» надає можливість активізувати діяльність учнів під час уроку до 65%.

Також використання інформаційно-комп'ютерних технологій під час вивчення уроків історії сприяє підвищенню пізнавальної та креативної активності учнів. Крім того, велике значення у активізації пізнавальної діяльності учнів має шкільний краєзнавчий музей. Матеріали, представлені в музеї, допомагають учням узагальнити краєзнавчі знання та дослідити історію рідного краю, що формує в них зацікавленість не лише історичними подіями загалом, але й історичним розвитком їх власного регіону.

Систематичне впровадження інноваційних методик активізації пізнавальної та креативної діяльності учнів сприяє їх інтелектуальному та творчому розвитку, що відображається у їхній участі у районних конкурсах та предметних олімпіадах.

2.3. Конспект уроку «Голодомор на Сумщині»

Конспект уроку для 5 класу

Тема: Голодомор 1932-1933 рр. на Сумщині.

Мета:

- Визначити причини встановлення більшовицького режиму в Україні, провести дослідження політичних та соціально-економічних факторів, що призвели до закріплення влади більшовиків у Сумській області.

- Розкрити суть більшовицького режиму, проаналізувати політику колективізації, репресій та інших методів управління, що впроваджувалися радянською владою в Сумській області. Показати злочини цього режиму проти українського народу, проаналізувати документи фактів масових репресій, вилучення зерна та інших дій, що призвели до Голодомору на Сумщині.

• Виховувати учнів у дусі патріотизму: сприяння формуванню любові до рідного краю та усвідомлення значення національної історії.

Підтримка ідеалів демократії та прав людини.

Формування груп компетентностей

Компетентність спілкування державною мовою

Навчання учнів розумінню текстів про Голодомор на Сумщині, переказування прочитаного та висловлювання власної думки в усній і письмовій формах.

Соціальна та громадянська компетентність

Підкреслення важливості вивчення історії Сумщини в контексті загальноукраїнських подій, формування патріотизму та громадянської позиції.

Математична компетентність

Побудова логічного ланцюжка подій, що призвели до Голодомору на Сумщині.

Інформаційна компетентність

Виявлення та критичний аналіз джерел інформації та їх авторів, особливо стосовно регіональної історії.

Тип уроку: комбінований (поєднання різних форм роботи та методів навчання для досягнення навчальних цілей).

Обладнання

Зошити та підручники – для записів та вивчення теоретичного матеріалу.

Історичні атласи – для географічного та хронологічного аналізу подій на Сумщині.

Ілюстративний матеріал: фотографії, документи та інші візуальні засоби для кращого розуміння теми.

Роздатковий матеріал – спеціально підготовлені тексти та завдання для учнів, зокрема з місцевими історичними фактами.

Гімн УРСР: для створення історичного контексту та відчуття епохи.

Хід уроку:

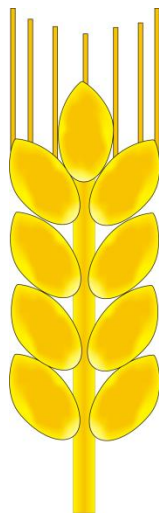
I. Організація навчальної діяльності.

Вправа «Настрій на зернинці»

Кожна дитина отримує на папері зернину, на якій малює свій настрій. Ця вправа дозволяє дітям відчувати та висловити свої емоції, пов'язані з темою голодомору на Сумщині. Вона допомагає зрозуміти складні почуття, які можуть виникати при зіткненні з історією страждань людей у минулому.

Діти можуть малювати на зерні своє переживання щодо голодомору: сум, горе, страх, туга, або навіть надію на краще майбутнє. Це допомагає їм висловити свої внутрішні почуття та поділитися ними з іншими. Після того як діти намалювали свої зернята, вони можуть поділитися своїми враженнями та почуттями з групою. Це створює можливість для відкритого обговорення теми голодомору, сприяє взаєморозумінню та співчуттю до історії та страждань інших людей.

Важливо забезпечити підтримку та розуміння кожній дитині, дозволяючи їм вільно висловлювати свої почуття та емоції. Така вправа сприяє не лише вивченню історії, а й розвитку емпатії та соціальних навичок.

II. Актуалізація опорних знань.

1. Завдання «Робота з абрєвіатурами та їх зв'язок з історією голодомору на Сумщині»

Учні отримують список абрєвіатур, пов'язаних з історією України: УНР, ЦР, ЗУНР, СРСР. Їх завданням є розглянути кожну абрєвіатуру та надати короткий опис того, як ця організація чи режим пов'язані з голодомором на Сумщині. Учасники можуть використовувати свої знання про історію, додаткові джерела та обговорення з групою для складання відповідей. Після аналізу кожної абрєвіатури та її зв'язку з голодомором, учасники мають обговорити, як ці історичні фактори вплинули на страждання та долю людей на Сумщині під час того періоду.

2. Завдання «Позначення території ЗУНР та УНР на контурних картах та визначення міст, що були столицями УНР»

Учасники отримують контурні карти України. Їх завданням є визначити та позначити на картах території ЗУНР (Західноукраїнська Народна Республіка) та УНР (Українська Народна Республіка). Крім того, вони мають визначити та позначити міста, де розташовувалися столиці УНР. Після завершення позначення територій та міст, учасники можуть обговорити важливість цих регіонів у формуванні та розвитку Української Народної Республіки, а також їхню роль у контексті історії голодомору на Сумщині.

Мотивація навчальної діяльності.

3. Перегляд відеоматеріалів

<https://www.youtube.com/watch?v=ohPU0CUtRxo>

- Сьогодні ми своїм настроєм зображали у вигляді колоска. Колосок – символ родючості та багатства українських земель. Але були часи, коли навіть за п'ять колосків, взятих з поля, людину могли ув'язнити на довгі роки. Це важко уявити, адже ми щойно переглянули відео, де бачили чарівну природу України: українські чорноземи, широкі колосисті ниви, глибокі річки та густі ліси.

Незважаючи на такі природні багатства, український народ не раз зазнавав голоду. Найстрашніший голод стався у 1932-1933 роках, і це було не

природне лихо, а штучно створена подія, відома як Голодомор. Радянська влада вивозила хліб і зерно з України, залишаючи селян без їжі. Це призвело до жахливих наслідків: мільйони людей загинули від голоду.

Розуміння цих подій допомагає нам цінувати ті дари, які ми маємо сьогодні, і пам'ятати про важливість історичної пам'яті. Наше завдання – вчитися на уроках минулого, щоб такі трагедії більше не повторювалися.

III. Повідомлення теми та мети уроку.

1. Слово вчителя

Сьогодні ми з вами поговоримо про Голодомор в Україні у 1932-1933 роках. Ми з'ясуємо його причини та наслідки, а також розглянемо, як митці відобразили тему Голодомору у своїх творах.

Наш урок ми проведемо у форматі огляду художньої галереї. У класі організовано п'ять мистецьких точок, кожна з яких представляє різні аспекти теми Голодомору. У кожній точці ви знайдете матеріали, які допоможуть краще зрозуміти цей історичний період через призму мистецтва.

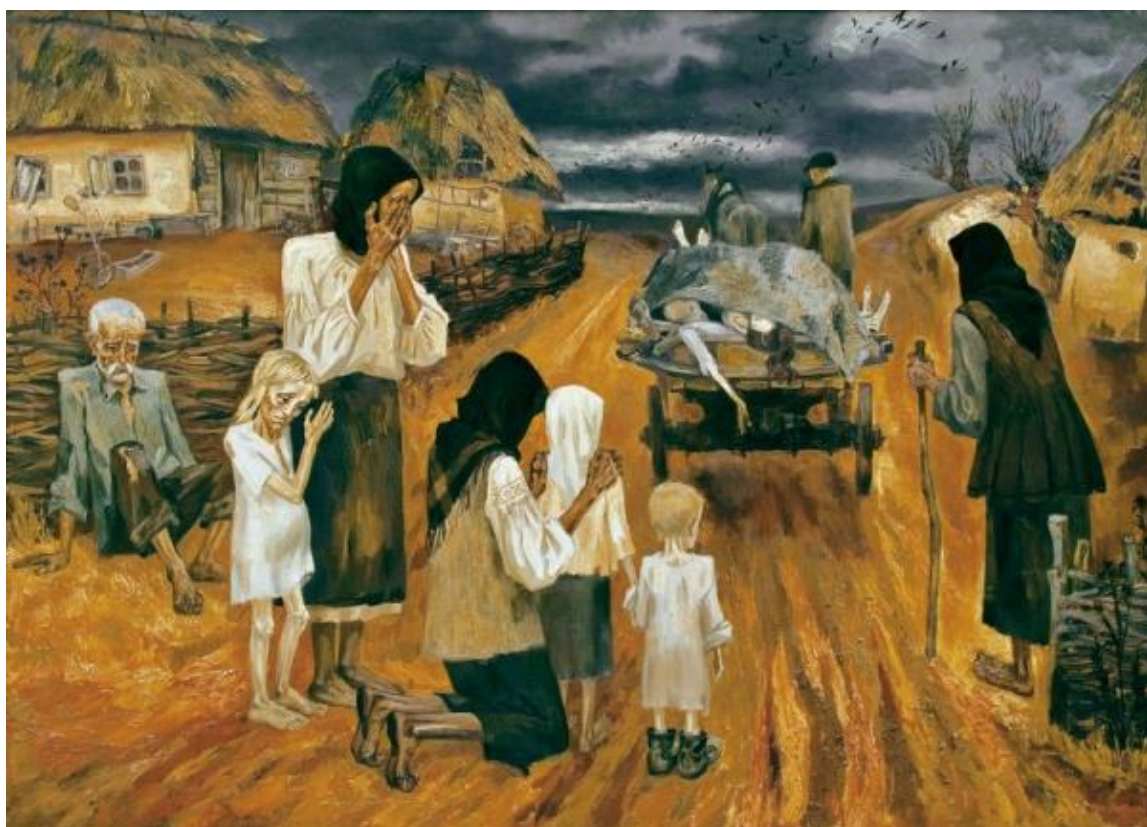
Під час відвідування кожної мистецької точки ви будете заповнювати свої журнали вражень. У журналах ви можете записувати свої думки, почуття та рефлексії про побачене та почуте. Ви можете заповнювати журнали в будь-якому порядку, не обов'язково йти послідовно від однієї точки до іншої.

Тема уроку	
Хронологічні межі голодомору	
Поясніть терміни «Голодомор», «куркуль», «колгосп», «колективізація»	
Причини голодомору	
Наслідки голодомору	
Що вас вразило в історії про Голодомор на Сумщині?	
Що викликало осуд?	

2. Картинна виставка

Отже, почнемо нашу подорож мистецькою галереєю з розгляду картин. Зверніть увагу на кожну картину, уважно роздивіться деталі, кольори, композицію та техніку виконання. Порівняйте картини між собою. Поміркуйте, що в них спільного? Можливо, це схожі кольорові палітри, композиційні рішення або загальний настрій. Знайдіть відмінності. Що робить кожну картину унікальною? Це можуть бути різні підходи до зображення, емоційні акценти або специфічні деталі. Розміркуйте над темою, яка об'єднує ці картини. Чи можна побачити спільний мотив або ідею, яка проходить через усі твори? Наприклад, це може бути тема страждань, боротьби, надії або пам'яті. Запишіть у своєму журналі вражень ваші висновки про спільні та відмінні риси картин. Поясніть, на основі чого ви дійшли таких висновків.

Зараз ми розглянемо картини української художниці Ніни Марченко. Ці твори мають особливу історичну та емоційну цінність і на даний час знаходяться у приватній колекції Моргана Вільямса. Подивіться на роботи Ніни Марченко. Які емоції вони у вас викликають? Які події чи особистості вона зображає у своїх творах? Подумайте про те, як художниця передає тему Голодомору через свої картини. Як ви вважаєте, що вона хотіла донести до глядача? Які символи або образи використовує? Запишіть свої думки щодо побаченого у журнал вражень. Що ви дізналися про Голодомор через ці картини? Які деталі вас вразили найбільше?

Дорога скорботи

Діти голодомору

Мату 1933-20

Прокопенко Володимир. Голодомор

3. Розповідь вчителя

На попередньому уроці ви дізналися про відродження української держави. Однак молода держава відразу зіткнулася з запеклою боротьбою за своє існування. Плани щодо налагодження мирних відносин, добросусідства та співробітництва з іншими державами виявилися нездійсненними. У грудні 1917 року більшовицькі війська оволоділи Харковом, встановили свій контроль над Донбасом, а в січні 1918 року захопили південь України. Наступним на черзі був Київ. Нечисленна українська армія, розпорошена по фронтах, не могла стримати більшовицького наступу. Ситуація склалася так, що захищати столицю було нікому. Тоді національно свідомою молоддю Києва, переважно студентами, виступила на захист міста. Однак поспіхом організовані, слабо підготовлені підрозділи під станцією Крути зазнали поразки в нерівному бою. Самопожертва цих юнаків стала прикладом для наступних поколінь борців за незалежність України.

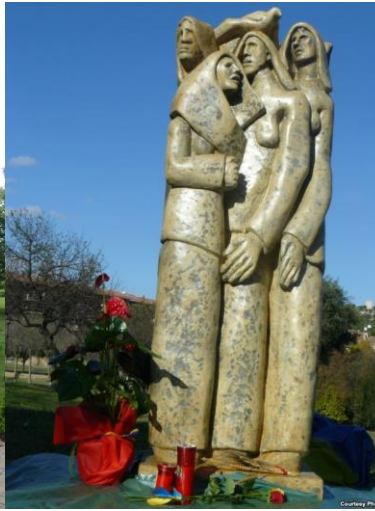
На території Сумщини, як і в усій Україні, страшну та трагічну подію 1932-1933 років відчували усі. Голодомор, спричинений штучною політикою радянського режиму, став одним з найжахливіших та найбільш руйнівних трагедій в історії українського народу. На Сумщині голодомор вбивав тисячі людей, позбавляючи їх не лише життя, а й гідності та надії на майбутнє. Сільські мешканці, які працювали на землях колгоспів, почували особливо важкі наслідки цієї трагедії, оскільки голод став найбільш непереносною для тих, хто залежав від власницьких умов праці. Сімейні господарства руйнувалися, люди не мали чим годувати своїх дітей, а побачити смерть від голоду стало нормою для багатьох. Трагедія голодомору залишила невиправні рани в серцях нащадків тих, хто пережив цей кошмар, і стала пам'ятним нагадуванням про неперевершену силу людської волі та необхідність пам'ятати минуле, щоб не повторити його помилки у майбутньому.

4. Колекція скульптури

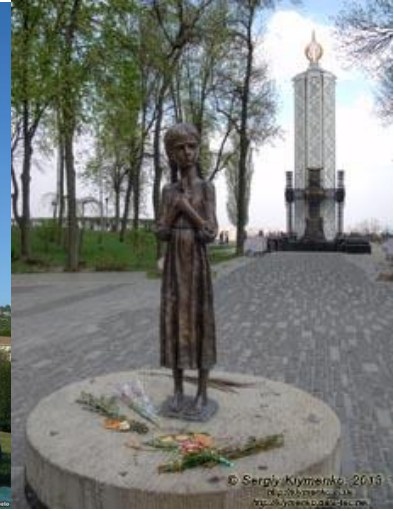
Наступним етапом нашого мистецького шляху буде зупинка, присвячена скульптурам. Прохання розглянути скульптури і відчутти, які емоції вони викликають у вас. Чи є в вашому місті або селі пам'ятник жертвам Голодомору?

М. Вінниця

о. Сардинія. Італія

м. Київ

М. Алмата. Казахстан

5. Робота з поняттями

- Примусове об'єднання селянських господарств у колективи — ... (колективізація).

- Господарство, що належить колективу селян — ... (колгосп).

- Селянський власник, який має значні земельні та матеріальні ресурси — ... (куркуль).

6. Аналіз проблемної ситуації

- Розпочніть дослідження про голодомор на Сумщині у 1932-1933 роках. Використовуйте різноманітні джерела інформації, такі як тексти, відеоматеріали, історичні документи та свідчення очевидців.

- Працюючи у групах, визначте причини виникнення голодомору, його наслідки для населення та реакцію уряду на цю трагедію.

- Після дослідження обмінуйтеся своїми висновками з іншими групами. Обговоріть можливі варіанти дій, які можна було б застосувати для запобігання голодомору та як можна було б допомогти людям, які страждали від цієї трагедії.

- На основі обговорення складіть план дій для подальшої реакції на подібні ситуації. Розгляньте ролі кожного громадянина в запобіганні голодомору та розвитку емпатії та соціальної відповідальності.

- Зведіть свої висновки до кількох основних тез і висловіть свою думку про важливість запобігання подібних трагедій у майбутньому та ролі кожного громадянина в цьому процесі.

7. Метод «Мозковий штурм»

1. Які події та обставини призвели до голодомору на Сумщині в ті часи?
2. Яке значення мав голодомор на Сумщині для місцевого населення та розвитку регіону?
3. Які були наслідки голодомору на економіку, культуру та демографію Сумщини?
4. Якими методами можна було б запобігти голодомору на Сумщині та які соціально-економічні заходи слід було б вжити для подолання наслідків голоду?

8. Літературний вернісаж

Поміж творців, які відобразили Голодомор у своїх творах, не лише художники і скульптори займають важливе місце, але й поети і письменники.

Їхні твори, які переповідають трагічні події цього періоду, допомагають нам зрозуміти та відчувати глибокий біль та страждання, які випали на долю українського народу.

Для ознайомлення з літературними творами про Голодомор можна організувати книжкову виставку або вивісити фото обкладинок книг. Це дозволить учням побачити різноманітність літературних робіт на цю тему та обрати ті, які їх зацікавлять або відповідатимуть їхнім інтересам. Така виставка може стати платформою для обговорення та аналізу літературних творів, а також спонукати учнів до подальшого дослідження теми Голодомору через літературні джерела.

 Хлібчик запашний

Зараз **хлібчика** доволі
Є у кожній **хаті**.

Щиро вдячні люди **полю**
За те, що багаті.

А були колись роки –
Всі голодували.

І останні **крихточки**
Дітоньки збирали...

Леся Любарська

Підготувала: Гальцяцька О., методист НМЦО «Лицем до дитини», 1 клас.
«День пам'яті жертв Голодомору», м. Львів, листопад, 2015.

Уявіть: в роки **Голодомору**,
Щоби вберегти дитину хвору,
В Господа молили хоч скоринку...
Крихту хліба, щоб спасти
ДИТИНКУ...

Тетяна Шинглер

Голодуюча дитина
(Харків, 1933 р. Фото А. Денкербергера)

Підготувала: Гальцяцька О., методист НМЦО «Лицем до дитини», 2 клас.
«День пам'яті жертв Голодомору», м. Львів, листопад, 2015.

9. Метод «Незакінчені речення»

- 1) Голодомор на Сумщині спричинився через...
- 2) Найбільш постраждали райони на Сумщині від голоду були...
- 3) Національна трагедія голодомору на Сумщині сталася у...
- 4) Голодомор на Сумщині призвів до...

IV. Висновки та узагальнення.

Синьо-жовта квітка незабудька... Тому синьо-жовті кольори квітки незабудьки дуже символічні та відповідні для вшанування жертв сталінської політики, яка призвела до мільйонних жертв Голодомору 1932-1933.

Не забудь!

**Незабудьки голубенькі,
Дуже ніжні і малі,
На лузку при самій річці
Між травою розцвіли.**

**І такі вони несмілі,
Налякав їх хтось, мабуть,
Що усім шепочуть тихо:
«Любий друже! Не забудь!»**

Катерина Перелісна
(*1902 м.Харків – +1995 м.Чікаго)

Підготувала: Гальчицька О., методист НМЦО, «Лицем до дитини»,
«День пам'яті жертв Голодомору», м. Львів, листопад, 2016.

Саморефлексія діяльності

Як ви оцінюєте власну роботу на уроці?

Як ви оцінюєте роботу своїх товаришів?

Чи досягнуто цілі нашого уроку?

Чи задоволені ви результатом діяльності?

Взаємооцінювання (робота в парах).

V. Підсумок уроку.

Домашнє завдання

Вивчити терміни з підручника, підготувати розповідь про причини та наслідки Голодомору на Сумщині.

Висновок до 2-го розділу

Аналіз програм та специфіки шкільного курсу історії показує, що включення вивчення регіональних особливостей є важливим для розуміння історичних процесів на локальному рівні. Це сприяє більш глибокому усвідомленню подій, які мали місце на території Сумщини, і дозволяє учням краще зрозуміти їх вплив на долі місцевого населення.

Сучасні методи та прийоми подання теми Голодомору на Сумщині включають використання інтерактивних занять, мультимедійних презентацій, а також залучення художніх і літературних творів, що дозволяє зробити процес навчання більш наочним та емоційно насиченим.

Це сприяє розвитку критичного мислення у учнів та формує глибше розуміння історичних подій. Використання різноманітних методичних прийомів на уроках історії, таких як імітаційні ігрові методи, наприклад, «Незакінчене речення» та «Мікрофон», підвищує активність та рівень знань учнів до 70%. Залучення до пошукових та дослідницьких завдань сприяє самостійному пізнанню історичних матеріалів, активізуючи їх креативність та вміння самостійно досліджувати історичні факти. Методи неімітаційного характеру, як-от «Мозаїка» та «Інтелектуальна розминка», допомагають учням виділити головне та активізувати їхню діяльність до 65%. Використання інформаційно-комп'ютерних технологій підвищує пізнавальну та креативну активність учнів. Шкільний краєзнавчий музей також відіграє важливу роль, допомагаючи учням узагальнювати знання про рідний край і досліджувати його історію, що формує зацікавленість не лише загальною історією, але й розвитком власного регіону.

Розробка конспекту уроку «Голодомор на Сумщині» на основі сучасних методичних підходів демонструє, що використання різноманітних навчальних ресурсів і технік дозволяє створити багатогранний та інтегрований підхід до вивчення цієї складної теми. Це забезпечує не лише інформативність уроку, але й залучення учнів до активного обговорення та

аналізу історичних фактів, що сприяє кращому запам'ятовуванню матеріалу та формуванню стійких знань.

Таким чином, впровадження теми Голодомору на Сумщині у шкільний курс історії за допомогою сучасних методів навчання та детального вивчення регіональної специфіки дозволяє не лише збагачувати знання учнів, але й виховувати в них почуття національної свідомості та історичної пам'яті.

РОЗДІЛ 3

РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ ГОЛОДОМОРУ НА СУМЩИНІ

3.1. Підготовка учнів до засвоєння матеріалу про голодомор на Сумщині

Викладання історії в школі є надзвичайно важливим, оскільки саме на цьому етапі формується початкове уявлення про минуле. Одна з найскладніших тем для викладання – це Голодомор 1932-1933 років, особливо коли мова йде про його локальний прояв на Сумщині. Це трагічна сторінка української історії, яка потребує делікатного підходу і врахування вікових особливостей учнів 5 класу.

Учні 5 класу знаходяться на початковому етапі формування історичного мислення, тому важливо враховувати їхні емоційні та когнітивні можливості. Вони здатні сприймати інформацію переважно через наочні приклади та емоційні розповіді. Тому підготовка до вивчення теми Голодомору повинна включати використання різноманітних методичних прийомів, які дозволять учням глибше зрозуміти і відчувати трагічні події минулого. Засвоєння матеріалу про Голодомор є складним завданням, особливо для школярів, тому важливо забезпечити їхні емоційні потреби під час викладання цієї теми. Учні 5 класу тільки починають формувати історичне мислення, тому їхня здатність до абстрактного мислення ще розвивається. Це означає, що вони краще сприймають інформацію через конкретні, наочні приклади та емоційно забарвлені розповіді. Застосування різноманітних методичних прийомів, таких як використання відеоматеріалів, фотографій, карт та інфографіки, допоможе учням візуалізувати події та краще зрозуміти їх значення.

Крім того, інтерактивні методи навчання, такі як ігрові вправи та групові обговорення, сприяють активному залученню учнів до навчального процесу. Це дозволяє їм не лише запам'ятовувати інформацію, але й розвивати критичне мислення та вміння аналізувати історичні події. Використання літературних та художніх творів, присвячених Голодомору, може допомогти

учням краще зрозуміти емоційну складову тих подій. Наприклад, читання уривків з книг або віршів, що описують переживання людей під час Голодомору, допоможе створити емоційний зв'язок з історичним матеріалом.

Проектна діяльність також є ефективним засобом для поглибленого вивчення теми. Завдання, які спонукають учнів досліджувати конкретні аспекти Голодомору на Сумщині, наприклад, підготовка доповідей або створення презентацій, сприяють розвитку навичок самостійної роботи з джерелами та аналізу історичної інформації. Такий підхід не лише підвищує рівень знань учнів, але й сприяє їхньому емоційному залученню до теми.

Особливу увагу слід приділити регіональному аспекту вивчення Голодомору. Включення в уроки розповідей про конкретні події, які відбувалися на Сумщині, робить тему більш близькою та зрозумілою для учнів. Використання місцевих матеріалів, таких як спогади очевидців або документи, допоможе учням побачити зв'язок між історією їхнього краю та загальнонаціональною історією. Це сприяє формуванню національної свідомості та історичної пам'яті, що є важливим для всебічного розуміння історичних подій.

Використання наочності та мультимедіа є важливим аспектом підготовки учнів до засвоєння матеріалу про Голодомор на Сумщині. Це включає в себе використання різноманітних відеоматеріалів, фотографій, карт та інфографіки, які дозволяють учням візуалізувати події, пов'язані з Голодомором. Наприклад, показ документальних кадрів або анімаційних відео, що розповідають про життя на Сумщині в 1932-1933 роках, може значно підвищити зрозуміння теми.

Щодо імітаційних ігрових методів, вони можуть ефективно активізувати пізнавальну діяльність учнів. Методи, такі як «Незакінчене речення» чи «Мікрофон», дозволяють учням висловлювати свої думки та почуття, що сприяє кращому запам'ятовуванню матеріалу та обговоренню теми Голодомору.

Використання літературних та художніх творів, присвячених Голодомору, також має значний потенціал для поглиблення знань учнів. Читання уривків з книг або віршів, що описують переживання людей під час Голодомору, може створити емоційний зв'язок з історичним матеріалом та покращити розуміння трагічних подій.

Проектна діяльність є ще одним ефективним засобом для підготовки учнів до вивчення теми Голодомору. Учні можуть брати участь у підготовці творчих або дослідницьких проектів, таких як малюнки, стінгазети або збирання інформації про події Голодомору у своїй місцевості. Це дозволяє їм активно залучатися до вивчення теми та поглиблювати свої знання про історичні події.

Особливу увагу слід приділити регіональному аспекту вивчення Голодомору. Розповіді про конкретні події, які відбувалися на Сумщині, зможуть зробити тему більш близькою та зрозумілою для учнів. Використання місцевих матеріалів, таких як спогади очевидців або документи, допоможе учням побачити зв'язок між історією їхнього краю та загальнонаціональною історією.

Підготовка учнів 5 класу до засвоєння матеріалу про Голодомор на Сумщині потребує комплексного підходу, який враховує вікові особливості учнів та специфіку історичної тематики. Використання наочних матеріалів, ігрових методів, літературних творів та проектної діяльності сприятиме глибшому розумінню та емоційному сприйняттю трагічних подій. Врахування регіональних особливостей дозволить учням побачити зв'язок між історією свого краю та загальною історією України, що є важливим для формування національної свідомості та історичної пам'яті.

Підготовка учнів 10 класу до засвоєння матеріалу про голодомор на Сумщині є важливим етапом в їхньому історичному освітньому процесі. У цьому віці старшокласники мають більшу здатність до аналітичного мислення та критичного осмислення історичних подій. Отже, важливо

підібрати методи і прийоми, які сприятимуть їхньому глибшому розумінню теми Голодомору та стимулюватимуть їхні аналітичні та критичні навички.

Архівні матеріали грають ключову роль у розумінні та вивченні Голодомору на Сумщині та загалом в історії України. Ці документи є надзвичайно важливим джерелом інформації, оскільки вони містять безпосередні свідчення та факти, що стосуються подій того часу. Архівні документи можуть включати офіційні звіти, документацію влади, кореспонденцію між урядовими чиновниками, статистичні дані про врожаї та розподіл продуктів, а також листування між місцевими органами управління та центральною владою. Ці матеріали допомагають зрозуміти механізми, що лежали в основі Голодомору, а також реакцію влади на кризу та її вплив на населення.

Крім того, архівні матеріали можуть містити особисті свідчення та спогади очевидців подій Голодомору. Ці свідчення дозволяють нам краще уявити собі реальність того часу, почути голоси людей, які пережили цю трагедію, та зрозуміти їхні враження та почуття. Дослідження архівних матеріалів в контексті Голодомору допомагає розкрити різні аспекти та причини цієї трагедії, а також реакцію суспільства та влади на неї. Вони роблять можливим більш об'єктивне та глибоке осмислення цієї теми та її впливу на подальший розвиток українського суспільства.

Проведення відкритих дискусій та дебатів у 10 класі стає важливим етапом у підготовці учнів до засвоєння матеріалу про Голодомор на Сумщині. Ці методи стимулюють активну участь учнів у процесі навчання та сприяють розвитку їхнього критичного мислення, аналітичних навичок та уміння висловлювати свої думки. Під час дискусій учні мають можливість обговорити різні аспекти теми Голодомору, висловити свої погляди на причини та наслідки цієї трагедії, а також обґрунтувати свої позиції за допомогою аргументів та фактів з історичних джерел. Це дозволяє учням не лише отримати глибше розуміння теми, а й розвиває навички вибіркового мислення та аналізу інформації. Дебати, у свою чергу, створюють атмосферу

конструктивної конкуренції, де учні мають можливість представити різні точки зору та відстоювати їх перед аудиторією. Це стимулює учнів до дослідження та аналізу додаткової інформації для підтвердження своїх позицій, а також навчає їх шанувати думку інших та шукати компромісні рішення.

Використання літературних та художніх творів, створених у контексті Голодомору, є важливим елементом підготовки учнів до засвоєння матеріалу про цю трагедію. Цей підхід дає учням можливість не лише освоїти фактичні дані, а й зануритися у атмосферу того періоду і відчувати емоційний заряд подій. Художні твори, такі як романи, оповідання чи вірші, які описують події Голодомору, дозволяють учням побачити історію очима персонажів, проникнутися їхніми переживаннями та емоціями. Це допомагає відчувати реальність та глибину трагедії, а також сприяє розвитку емпатії та співчуття до людей, які стали жертвами Голодомору. Літературні твори також відображають соціальний контекст того часу, показуючи, які виклики стояли перед людьми та як вони реагували на них. Це допомагає учням краще зрозуміти суспільно-політичні аспекти трагедії та її вплив на українське суспільство.

Регіональний аспект вивчення Голодомору є не менш важливим у контексті освіти про цю трагедію. Особливі розповіді про конкретні події, що відбувалися на Сумщині, надають учням можливість зв'язати історію свого регіону з загальнонаціональною історією України. Використання місцевих матеріалів, таких як спогади очевидців або офіційні документи, має велике значення, оскільки це дозволяє учням більш глибоко зануритися в історичний контекст подій. Наприклад, спогади місцевих жителів або документи про допомогу голодуючим можуть пролити світло на трагічні наслідки Голодомору для конкретного регіону.

Такий підхід надає учням можливість побачити, як Голодомор вплинув на їхню місцевість, її економіку, соціальну структуру та культурний ландшафт. Відчуття прямого зв'язку з історією свого регіону може збільшити

зацікавленість учнів у вивченні теми та сприяти їхньому кращому розумінню та асиміляції матеріалу про Голодомор.

Загалом, підготовка учнів 10 класу до засвоєння матеріалу про Голодомор на Сумщині передбачає використання різноманітних методів, спрямованих на їхнє глибше розуміння та усвідомлення історичних подій та їхнього впливу на суспільство.

3.2. Джерела для учнів про Голодомор на Сумщині

Для учнів, які вивчають історію Голодомору на Сумщині, наукові джерела відіграють важливу роль у формуванні їхнього розуміння цієї події. Використання різноманітних джерел надає можливість учням ознайомитися з різними аспектами та наслідками Голодомору, розглянути його у контексті місцевої історії та суспільства. Серед важливих джерел, які можуть бути використанні учнями, слід відзначити:

- Архівні документи.
- Фотографії та документальні матеріали.
- Історичні дослідження.
- Спогади очевидців.
- Інтерактивні матеріали.

У дослідженні теми Голодомору на Сумщині важливе місце відводиться архівним документам, що є важливим джерелом інформації про цю трагічну подію. В архівах зберігається значна кількість документів, що включає офіційні звіти, листування місцевих чиновників, звіти рятувальних експедицій та інші адміністративні матеріали. Ці документи містять детальну інформацію про причини виникнення, масштаби та наслідки Голодомору в регіоні. Аналіз архівних матеріалів дозволяє зрозуміти соціально-економічні умови того часу, реакцію влади на кризу, а також реальний вплив Голодомору на життя місцевого населення. Такі документи є важливим джерелом для наукових досліджень та історичних реконструкцій, спрямованих на вивчення та розуміння подій Голодомору на Сумщині.

Використання фотографій та документальних матеріалів є важливим елементом вивчення теми Голодомору. Фотографії, які відображають голодуючих людей, пусті села та зруйновані урожаї, разом з документальними фільмами, створюють можливість учням уявити масштаби та страшні наслідки цієї трагедії. Ці матеріали дозволяють учням зануритися в атмосферу Голодомору та сприйняти його серйозність. Вони допомагають створити емоційне зв'язок із подіями минулого та сприяють глибшому розумінню історичних подій, які відбувалися на Сумщині в той період.

Історичні дослідження та наукові статті є важливим джерелом інформації для учнів, що досліджують тему Голодомору на Сумщині. Ці дослідження спрямовані на аналіз причин і наслідків Голодомору, а також вивчення ролі влади та інших факторів у виникненні та розвитку цієї трагедії. Спогади очевидців є важливими джерелами для розуміння історії Голодомору. Ці особисті свідчення надають можливість учням вивчати деталі та особисті переживання людей, які безпосередньо пережили цю трагедію. Через аналіз спогадів, учні можуть отримати унікальне уявлення про емоційний стан і долю тих, хто стикнувся з Голодомором.

Інтерактивні матеріали відкривають широкі можливості для глибшого вивчення теми Голодомору серед учнів. Віртуальні екскурсії, наприклад, можуть дозволити учням «побувати» у минулому, досліджуючи віртуальні реконструкції сіл та міст, де відбувалися трагічні події. Це дає можливість ліпше уявити собі життя та умови, в яких перебували люди під час Голодомору. Відеоігри також можуть стати ефективним інструментом для навчання. Ігрові сценарії, які відтворюють ситуації з часів Голодомору, допомагають учням емпатично сприймати та розуміти складні аспекти трагедії. Вони можуть відчувати на собі складні рішення, які приймали люди у ті часи, та зрозуміти контекст, в якому відбувалися події.

Інтерактивні карті зображують географічне розташування сіл, міст і регіонів, які найбільше постраждали від Голодомору. Це допомагає учням локалізувати та зрозуміти масштаби трагедії на рівні конкретних

місцевостей. Такі інтерактивні інструменти сприяють збагаченню навчального процесу та активному залученню учнів до вивчення теми Голодомору.

Отже, фотографії та документальні матеріали, історичні дослідження та спогади очевидців, допомагають створити комплексне та об'єктивне уявлення про Голодомор на Сумщині. Архівні документи, які включають офіційні звіти, листування та звіти рятувальних експедицій, надають детальну інформацію про причини, масштаби та наслідки Голодомору в регіоні. Фотографії та документальні матеріали дають можливість учням візуалізувати реальні наслідки та масштаби трагедії, дозволяючи краще зрозуміти її жорстокість. Історичні дослідження забезпечують аналіз причин і наслідків Голодомору, а також роль влади та інших факторів у виникненні та розвитку цієї трагедії. Спогади очевидців відтворюють особисті переживання та емоційний стан людей, які безпосередньо стикнулися з Голодомором, що допомагає учням ліпше зрозуміти і відчувати трагічні наслідки цієї події для місцевого населення та історії регіону. Всі ці джерела взаємодоповнюють одне одного, створюючи повнішу та глибшу картину про Голодомор та його вплив на Сумщину.

У 1991 році в Україні вже наявні були окремі навчальні посібники, які, серед інших тем, стосувалися штучного голоду та його винуватців, що вписувалося в рамки дозволених тем згідно з постановою Центрального Комітету Комуністичної Партії (б) України від січня 1990 року. Проте, вчителі та студенти могли отримати набагато більше інформації та глибше обґрунтування причин Голодомору з подальших навчальних та науково-методичних праць під керівництвом провідного фахівця з цієї теми, С. Кульчицького [52, с. 112].

У першій половині XXI століття було опубліковано посібник доцента Львівського національного університету імені Івана Франка, Андрія Козицького, який охопив період післявоєнних геноцидів. В цьому виданні систематично проаналізовано геноцид вірмен в Османській імперії,

нацистські акції Голокосту–Шоа європейських євреїв та екстермінації ромів, військові злочини гітлерівського і сталінського режимів, примусові переселення народів СРСР, геноциди у Камбоджі та Руанді, етнічні чистки на Балканах. Одним з найбільших розділів посібника є розповідь про Голодомор 1932–1933 років в Україні, який охоплює такі питання, як передумови наступу більшовиків на село, обставини хлібозаготівель 1930–1931 років, урядова політика щодо українського села навесні–восени 1932 року (перший етап голоду за версією Козицького), терор голоду або Голодомор від листопада 1932 року до осені 1933 року, поведінка селянства під час голоду, його опір та стратегії виживання, наслідки геноциду та інші. Історик вдало поєднав виклад емпіричного матеріалу з теоретичним, розглянувши також питання національної інтерпретації Голодомору, світової реакції на події в СРСР 1932–1933 років, стану досліджень теми, дискусії щодо визнання Голодомору геноцидом [48, с. 56].

Великий внесок у поповнення джерельної бази для вивчення історії Голодомору роблять виступи та доповіді на наукових форумах, які відбуваються на території колишнього Радянського Союзу. Значною є важливість для розуміння процесу нарощування джерельної бази та набуття історичних знань з історії Голодомору координація дослідницьких пошуків, яка виявилася можливою завдяки проведенню в Україні перших міжнародних наукових конференцій.

Хвиля наукових заходів вибухла з новою силою у 2008 році, коли весь світ звернув увагу на трагічні події, що відбулися в Україні 75 років тому. Тоді було видано збірки матеріалів від представницьких наукових конференцій міжнародного рівня, а також відбулося чимало регіональних форумів. Зростання якості регіональних видань збірників матеріалів наукових конференцій було помітним на той момент. Багато з цих видань містили доповіді учасників різного характеру: науково-теоретичні, історіографічні, археографічні, публікації документів та свідчень очевидців [37, с. 41].

Отже, підготовка учнів до засвоєння матеріалу про голодомор на Сумщині вимагає використання різноманітних джерел інформації. Доцільно використовувати архівні документи, фотографії, документальні матеріали, історичні дослідження, спогади очевидців, інтерактивні ресурси та інші джерела, які допомагають учням отримати комплексне уявлення про Голодомор та його вплив на місцеве населення та історію регіону. Використання цих джерел дозволяє учням отримати не лише об'єктивну інформацію, але й відчувати емоційну складову та глибину трагедії, що сталася. Такий підхід допомагає створити більш глибоке та змістовне розуміння історичних подій та їхніх наслідків для сучасного покоління.

Висновок до 3-го розділу

У підготовці учнів до засвоєння матеріалу про Голодомор на Сумщині вирішальну роль відіграють джерела інформації, які надають можливість краще зрозуміти історичну трагедію та її вплив на місцеве населення та історію регіону. Архівні документи, збережені в історичних архівах, стають безцінним джерелом інформації про Голодомор, включаючи офіційні звіти, листування місцевих чиновників та інші документи, що відображають причини, масштаби та наслідки цієї трагедії.

Фотографії та документальні матеріали створюють можливість уявити реальність Голодомору через візуальне сприйняття. Перегляд фотографій голодуючих людей та порожніх сіл, а також документальних фільмів, допомагає учням краще усвідомити масштаби та жорстокість цієї трагедії.

Літературні та художні твори, присвячені Голодомору, дозволяють учням зануритися у атмосферу тих подій та зрозуміти емоційну складову та глибину трагедії.

Крім того, важливо враховувати регіональний аспект вивчення Голодомору, використовуючи розповіді про конкретні події, що відбувалися на Сумщині, а також місцеві матеріали, такі як спогади очевидців та архівні документи. Це допомагає учням побачити зв'язок між історією їхнього регіону та загальнонаціональною історією.

Завдяки цим різноплановим джерелам, учні отримують можливість не лише набути об'єктивне уявлення про Голодомор на Сумщині, але й зануритися у той час, відчувати емоційну сторону трагедії та відчувати її вплив на місцеву спільноту.

ВИСНОВКИ

Отже, голодомор 1932-1933 років в Україні став однією з найбільш трагічних сторінок історії країни. Його наслідки відчувалися в усіх куточках України, включаючи і міста, такі як Київ та Суми. Глибина та руйнівність голоду на Сумщині відображали складні соціально-економічні умови того періоду. Не лише села, а й міста стали свідками страждань та голоду населення. Хоча в містах було більше можливостей для отримання продуктів харчування через наявність ринків та магазинів, але голод відчувався й тут. Перед місцевими владами ставало важке завдання контролювати ситуацію та забезпечити допомогу безпритульним дітям та голодуючим. Такі ініціативи, як створення спеціальних вагонів-приймальників, допомагали тимчасово полегшити страждання, але не вирішували кореневі проблеми голодомору. Висновок з усього цього є очевидним: голодомор 1932-1933 років став національною трагедією, яка залишила невиліковний слід у колективній пам'яті українського народу.

Аналіз програм та специфіки шкільного курсу історії показує, що включення вивчення регіональних особливостей є важливим для розуміння історичних процесів на локальному рівні. Це сприяє більш глибокому усвідомленню подій, які мали місце на території Сумщини, і дозволяє учням краще зрозуміти їх вплив на долі місцевого населення.

Сучасні методи та прийоми подання теми Голодомору на Сумщині включають використання інтерактивних занять, мультимедійних презентацій, а також залучення художніх і літературних творів, що дозволяє зробити процес навчання більш наочним та емоційно насиченим.

Це сприяє розвитку критичного мислення у учнів та формує глибше розуміння історичних подій. Використання різноманітних методичних прийомів на уроках історії, таких як імітаційні ігрові методи, наприклад, «Незакінчене речення» та «Мікрофон», підвищує активність та рівень знань учнів до 70%. Залучення до пошукових та дослідницьких завдань сприяє самостійному пізнанню історичних матеріалів, активізуючи їх креативність

та вміння самостійно досліджувати історичні факти. Методи неімітаційного характеру, як-от «Мозаїка» та «Інтелектуальна розминка», допомагають учням виділити головне та активізувати їхню діяльність до 65%. Використання інформаційно-комп'ютерних технологій підвищує пізнавальну та креативну активність учнів. Шкільний краєзнавчий музей також відіграє важливу роль, допомагаючи учням узагальнювати знання про рідний край і досліджувати його історію, що формує зацікавленість не лише загальною історією, але й розвитком власного регіону.

Розробка конспекту уроку «Голодомор на Сумщині» на основі сучасних методичних підходів демонструє, що використання різноманітних навчальних ресурсів і технік дозволяє створити багатогранний та інтегрований підхід до вивчення цієї складної теми. Це забезпечує не лише інформативність уроку, але й залучення учнів до активного обговорення та аналізу історичних фактів, що сприяє кращому запам'ятовуванню матеріалу та формуванню стійких знань.

У підготовці учнів до засвоєння матеріалу про Голодомор на Сумщині вирішальну роль відіграють джерела інформації, які надають можливість краще зрозуміти історичну трагедію та її вплив на місцеве населення та історію регіону. Архівні документи, збережені в історичних архівах, стають безцінним джерелом інформації про Голодомор, включаючи офіційні звіти, листування місцевих чиновників та інші документи, що відображають причини, масштаби та наслідки цієї трагедії.

Фотографії та документальні матеріали створюють можливість уявити реальність Голодомору через візуальне сприйняття. Перегляд фотографій голодуючих людей та порожніх сіл, а також документальних фільмів, допомагає учням краще усвідомити масштаби та жорстокість цієї трагедії.

Літературні та художні твори, присвячені Голодомору, дозволяють учням зануритися у атмосферу тих подій та зрозуміти емоційну складову та глибину трагедії.

Крім того, важливо враховувати регіональний аспект вивчення Голодомору, використовуючи розповіді про конкретні події, що відбувалися на Сумщині, а також місцеві матеріали, такі як спогади очевидців та архівні документи. Це допомагає учням побачити зв'язок між історією їхнього регіону та загальнонаціональною історією.

Завдяки цим різноплановим джерелам, учні отримують можливість не лише набути об'єктивне уявлення про Голодомор на Сумщині, але й зануритися у той час, відчувати емоційну сторону трагедії та відчувати її вплив на місцеву спільноту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Будьте прокляті, кати. Хроніка Голодомору на Охтирщині / за ред. Ю. Ситника, Г. Боровенської. Суми: ПКП «Еллада-S», 2008. 144 с.
2. Голодна правда вустами очевидців. З історії Голодомору 1932-1933 років у місті Ромни і Роменському районі. Суми: ПКП «Еллада-S», 2008. 88 с.
3. Голодомор 1932-1933 років на Сумщині / автор-упорядник Л. Покидченко. Суми: Ярославна, 2006. 356 с.
4. Голодомор на Сумщині у спогадах очевидців: у 2 кн. / упорядник С. П'ятаченко. Суми: МакДен, 2008. Кн. 1. 168 с.; Кн. 2. 182 с.
5. Дідоренко Леонід. Голодомор. 1932-1933 роки на Краснопільщині. Суми: ПКП ВБ «Еллада», 2007. 84 с.
6. Іванущенко Г. Голодомор 1932-1933: очима свідків, мовою документів. Северинівська сільрада Сумського району. К.: Українська видавнича спілка, 2003. 59 с.
7. Книги РАЦС про смерть в 1932-1933 рр. Сумська область (повна електронна база даних) / The Registers of Civil Status Records for 1932-1933, Sumy region (a complete electronic database) / Г. Іванущенко. Сумський історичний портал. URL: <https://history.sumy.ua/sources/writing/9266-knyhy-ratss-pro-smert-v-19321933-rr-sumska-oblast-povna-elektronna-baza-danykh-the-registers-of-civil-status-records-for-19321933-sumy-region-a-complete-electronic-database.html>
8. Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні. Сумська область. Суми: Собор, 2008. 920 с.
9. Покидченко Людмила. З історії Голодомору 1932-1933 рр. на Сумщині. Суми, 2002. 61 с.
10. «Причина смерті: українець» (З історії вивчення Голодомору 1932-1933 років на Сумщині) / за ред. Г. Іванущенка. Суми, 2008. 40 с.
11. Свідчення очевидців про голод 30-40-х рр. на Сіверщині / упорядник А. Карась. Глухів: РВВ ГДПУ, 2006. 40 с.

12. Ткаченко Борис. Під чорним тавром. Вид. 2-е. Суми: ВВП «Мрія-1» ТОВ, 2008. 784 с.
13. Чорні жорна. Голодомор 1932-1933 років на Білопільщині у документах, споминах, фотографіях, літературних творах / упорядники С. Лукова, О. Вертіль. Суми: ВВП «Мрія-1» ТОВ, 2008. 96 с.
14. Чорні сторінки історії Тростянецьчини. 1932-1933 роки. Документи. Спогади. Факти / упорядник М. С. Мельник. Тростянець, 2008. 92 с.

Література

15. Барбара Людмила. Мілена Рудницька та її «Правда про Голодомор». *Драгоманіські історичні студії*. К., 2013. 112 с.
16. Борисенко В. Свіча пам'яті в художній літературі. К., 2019. 205 с.
17. Вакулишин С. М. Голодова катастрофа в Києві. К., 2005. 20 с.
18. Великий голод в Україні 1932–1933 років : У 4-х томах. К., 2008. Т. I–III. Свідчення очевидців для комісії Конгресу США (838 с., 814 с., 782 с.; Т. IV. Звіт Конгресово-президентської комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. 622 с.
19. Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні, 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу. 2-е вид., допов. К.; Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 2000. 356 с.
20. Власов В. Методика викладання курсу «Історія Стародавнього світу. Історія України». *Історія і суспільствознавство в школах України: теорія і методика навчання*. №1-2. 2014. С. 9–18.
21. Воля О. Мор: Книга буття України. К., 2002. 40 с.
22. Гергард З. Чи був голодомор 1932-33 рр. інструментом «ліквідації українського націоналізму»? *Український історичний журнал*. 2005. № 2. С. 118–130.
23. Головка В. Дослідження голоду 1933 року українськими істориками. К.: Наукова думка, 2003. 132 с.

24. Гриневич Л. Хроніка колективізації та Голодомору в Україні 1927–1933. Т. I: Початок надзвичайних заходів. Голод 1928–1929 років. Книга 3. К.: Критика, 2012. С. 13–165.
25. Гуревич М. Б. Голод і сільське господарство України. Харків: Нарис, 1993. 48 с.
26. Граціозі Андреа Голод у СРСР 1931–1933 рр. та український голодомор: чи можлива нова інтерпретація?. *Український історичний журнал*. 2005. № 3. С. 120–131.
27. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти. К., 2011. 43 с.
28. Десятов Д. Використання інтерактивних технологій на уроці історії. *Історія в школі*. №2. 2008. С. 43.
29. Джеймс М. Штучний голод 1933 р. в радянській Україні. *Український історичний журнал*. 2007. № 1. С. 185–200.
30. Дорошко М. Український голокост. К.: Ніка-Центр, 2010. 128 с.
31. Дроздюк С. Руйнування духовності українського народу. К., 2009. 420 с.
32. Задніпровський О. М. Голод в історії України: Короткий нарис(XXXст.) Донецьк: Український культурологічний центр, 1999. 88 с.
33. Ільченко О.М., Вознюк Л.В. Іду на випередження. Дніпропетровськ. Промінь. 2004. С. 4-28.
34. Ісаїв В. Голодомори в джерелах історії. К.: Наукова думка, 2001. 87 с.
35. Ісакова Н. П. Історіографія проблеми голодомору 1932-1933 рр. в українській та зарубіжній літературі. *Вісник аграрної історії*. 2013. Вип. 4–5. С. 71–79.
36. Історія України. 10–11 класи. Матеріали до підручника для учнів загальноосвітніх шкіл. Видання 2-ге, доповнене і виправлене / за заг. ред. Андрія Козицького. Львів: Астролябія, 2013. 208 с.
37. Калакура Я. Українознавчий погляд на голодомор. К.: Українознавство, 2013. 103 с.

38. Калінкіна С. А., Корновенко С. В., Маркова С. В., Романець Н. Р. «Великий перелой» на селі. Фінал селянської революції (1929–1933 рр.): монографія. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2017. 300 с.
39. Камбалова Я. Генеза уявлень про навчально-методичні комплекси в педагогічній думці: історико-методичний аспект. *Історія в школі*. №4. 2008. С. 14-29.
40. Камбалова Я. Методика: Навчаємося у грі. *Історія в школі*. №2. 2008, С. 23.
41. Касьянов Г. Розрита могила: Голод 1932-1933 рр. Харків: Фоліо, 2017. 302 с.
42. Кіндратенко А. Голод 1932–1933 рр. в документах. Харків, 2018. 423 с.
43. Ковалевський М. Україна під червоним ярмом: документи і факти. Львів:Схід, 1901. 304 с.
44. Коваленко Л. Духовна руїна. 33-й голод. К.:Меморіал, 1997. 98 с.
45. Коляда І., Микитчук С. Методика використання між предметних зв'язків з історії України та української літератури з теми: «Відродження початку ХІХ ст.» *Історія в школі*. № 5-6, 2008. С. 11–32.
46. Командири великого голоду: Поїздка В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та Північний Кавказ. 1932–1933 рр. К.: Генеза, 2003.
47. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. Луцьк, 2007. 454 с.
48. Кононенко К. Соціальна Україна. Харків:Думка, 1997. 535 с.
49. Кононенко П. Це потрібно не мертвим – це потрібно живим! *Освіта і управління*. 2008. № 2–3. С. 20–35.
50. Космина В. Методологічний аспект системного дослідження українського голодомору. Запоріжжя: Просвіта, 2009. 79 с.
51. Космина В. Проблеми методології аналізу історичного процесу. Запоріжжя, 2013. 310 с.
52. Костюк Г. Сталінізм в Україні. К.:Смолоскип, 1997. 508 с.

53. Котляр Ю. Голодомори 1921–1923 рр. та 1932–1933 рр. на Півдні України: етнічний та міжнародний аспекти. К.; Миколаїв: Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008. Кн. 2. С. 42.
54. Кудряченко А. І. Соціально-політичні виміри голодомору в Україні 1932–1933 років за свідченням тогочасних німецьких дипломатичних установ в Україні. *Голодомор 1932–1933 років: основні дійові особи і механізм здійснення*. Матеріали Другої Міжнародної наукової конференції. К.. 2004. С. 88–95.
55. Кульчицький С., Лебедева Ю. Історія України. Підручник для 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів. К.: Генеза, 2010. 153 с.
56. Лемкін Р. Радянський геноцид в Україні: [стаття 28 мовами]. К. : Майстерня книги, 2009. 54 с.
57. Мазур В. Голод 1921-1923 років в Україні (політико-демографічний аналіз). *Історія України*. 1999. № 37. С. 37–46.
58. Марочко В. І. Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: хроніка. К.: Києво-Могилянська академія, 290 с.
59. Марочко В. Територія Голодомору в Україні. К., 2014. 64 с.
60. Марочко В.І. Національні меншини в роки голодомору // Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. К.: Наук. думка, 2003. С. 527–532.
61. Махонін Д. О. Методичний аспект викладання. *Економіка в школах України*. 2006. № 5. С. 5-24.
62. Мельник О. Голод. Хроніка, документи та матеріали голоду 1921–1923 на Криворіжжі. Кривий Ріг: Видавничий дім, 2003. 38 с.
63. Мицик Ю. Український голокост 1932–1933 рр. К., 2005. 27 с.
64. Мовчан О. М. Іноземна допомога голодуючим України в 1921-1923 роках. *Український історичний журнал*. Вип. 10. 1989. С. 58–107.
65. Мороз І., Мороз П. Голод 1921-1923 років на Україні. *Історія в школі*. 2003. № 11–12. С. 11–26.

66. Навчальні програми для загальноосвітніх навчальних закладів 5-9 класи. Історія України. Всесвітня історія. К., 2013. 67 с.
67. Найдьонова Л. А. Історична травма спільноти: як нащадкам пам'ятати трагічне?. *Практична психологія та соціальна робота*. 2012. № 2. С. 48–55.
68. Недужко Ю. Діяльність закордонних українців щодо дослідження Голодомору 1932-1933 рр. в Україні та вшанування пам'яті жертв трагедії (сер.80-поч. 90-х рр. ХХ ст.). *Мандрівець*. 2008. № 5. С. 13–20.
69. Островський В.В. Методи активізації учнів. *Історія та правознавство*. №2. 2004. С. 8–31.
70. Подкур Р. Злочин тоталітарного режиму. *Українська культура*. 2008. №11. С. 32-33.
71. Пометун О., Гупан Н. Історія України (рівень стандарту): підруч. для 10 кл. закладів загальної середньої освіти. К.: УОВЦ «Оріон», 2018. 256 с.
72. Пшеничний Т. Ю. Голод 1932-1933 років в Україні: (на матеріалах південно-східних областей): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Переяслав-Хмельницький: ДНЗ «Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди», 2008. 18 с.
73. Романець Н. Р. Репресивна політика радянської влади в українському селі (1925–1939): монографія. Кривий Ріг: Видавець Роман Козлов, 2014. 456 с.
74. Сергійчук В. Як нас морили голодом. К., 2006. 30 с.
75. Слободян Л. Джерельні свідчення штучного характеру Голодомору в Україні 1932–1933 рр. *Українознавство*. 2013. № 1. С. 41–51.
76. Стадник Г. Вивчаємо Голодомор. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25115402.html> (дата звернення: 22.05.2024).
77. Струкевич О. К. Історія України (рівень стандарту): підр. для 10 кл. закл. загальн. середн. освіти. К.: Грамота, 2018. 240 с.
78. Турченко Ф. Г. Новітня історія України. Частина перша. 1917–1945. 10 клас. К.: Генеза, 1998. 384 с.

79. Улянич В. І. Терор голодом і повстанська боротьба проти геноциду українців у 1921–1933. К., 2004. С. 3–30.
80. Хорошун Б. Від голоду до голоду: Комунорадянська продовольча політика в Україні в 20-30-х рр. К., 1998. С. 10–68.
81. Шноре Е. Латвійські та естонські дипломати про голодомор в Україні. *Український історичний журнал*. 2012. № 6. С. 88–95.
82. Щербатюк В. М. До питання про причини Голодоморів в Україні (на вшанування жертв Голодоморів 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.). *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2014. № 1. С. 124–128.
83. Ящук П. Маловивчені аспекти геноциду голодомору в Україні. Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціальнодемографічних та морально-психологічних наслідків. К., 2000. С. 217–234.